

Nyugat-magyarországi Egyetem
Geoinformatikai Kar

Ciszterci szerzetesrend múltja és jelene Magyarországon

SZAKDOLGOZAT

Konzulens:

Dr. Gombás Katalin

adjunktus

Készítette:

Györök Balázs

Levelező tagozat
Igazgatásszervező szak

Székesfehérvár
2013

NYILATKOZAT

Alulírott**Györök Balázs**..... (neptun kód:) jelen nyilatkozat aláírásával kijelentem, hogy a **Ciszterci szerzetesrend múltja és jelene Magyarországon** című

szakdolgozat

(a továbbiakban: dolgozat) **önálló munkám**, a dolgozat készítése során betartottam a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. tv. szabályait, valamint az egyetem által előírt, a dolgozat készítésére vonatkozó szabályokat, különösen a hivatkozások és idézések tekintetében¹.

Kijelentem továbbá, hogy a dolgozat készítése során az önálló munka kitétel tekintetében a konzulenszt illetve a feladatot kiadó oktatót **nem tévesztettem meg**.

Jelen nyilatkozat aláírásával tudomásul veszem, hogy amennyiben bizonyítható, hogy a dolgozatot **nem magam készítettem**, vagy a dolgozattal kapcsolatban szerzői jogsértés ténye merül fel, a Nyugat-Magyarországi Egyetem **megtagadja a dolgozat befogadását és ellenem fegyelmi eljárást indíthat**.

A dolgozat befogadásának megtagadása és a fegyelmi eljárás indítása nem érinti a szerzői jogsértés miatti egyéb (polgári jogi, szabálysértési jogi, büntetőjogi) jogkövetkezményeket.

Székesfehérvár, 2013. november 07.

.....
Hallgató

¹ 1999. évi LXXVI. tv. 34. § (1) A mű részletét - az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven - a forrás, valamint az ott megjelölt szerző megnevezésével bárki idézheti.

36. § (1) Nyilvánosan tartott előadások és más hasonló művek részletei, valamint politikai beszédek tájékoztatás céljára - a cél által indokolt terjedelemben - szabadon felhasználhatók. Ilyen felhasználás esetén a forrást - a szerző nevével együtt - fel kell tüntetni, hacsak ez lehetetlennek nem bizonyul.

1. Bevezetés	4
2. A ciszterci szerzetesrend intézményrendszere és fejlődése	5
2.1 A rend lelkesége	5
2.2 Ciszterciek a középkori Magyarországon.....	6
2.3 Egy működő középkori ciszterci modell: a toplicai uradalom	13
3. A rend gazdálkodása, birtokigazgatása.....	13
3.1 A Ciszterci rend Magyarországon.....	21
3.2 Szemelvények a zirci apátság gazdálkodásának újkori fejezetéből az előszállási uradalom bemutatásával	25
3.3 A ciszterciek gazdasági modellje	29
4. A rend visszatérése Magyarországra és birtokai működése	32
5. Egyházak jogi szabályozása	42
5.1 A magyarországi helyzet	43
5.1.1 A kommunista időszak alatti szerzetesi jogfosztottság, és a kárpótlási törvények	46
5.2 Intézmények.....	52
5.2.1 Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium.....	52
5.2.2 Gárdonyi Géza Ciszterci Gimnázium	53
6. Összefoglalás	54
7. Felhasznált irodalom	56
8. Mellékletek.....	59

1. Bevezetés

Témaválasztásomat a szerzetesrendek iránti érdeklődésem indokolta. A nevelés és a missziók, a birtokigazgatás, az apostolkodás legjelentősebb eszközei. Ezt az értékrendet és gyakorlati módszert egy katolikus szerzetesrend, a Ciszterciék alkalmazzák világszerte.

Dolgozatomban vizsgálni fogom, hogy a ciszterci szerzetesrend hogyan tudott ennyi idő után is fent maradni, megtartva régi erkölcsait, életszemléletét, hagyományait. Birtokszerzéseik milyen módon és hogyan mentek végbe, majd ezeket, hogyan tudták megtartani.

Az idők során nem tarthatták fenn az ingyenes oktatást, amivel a kezdetekkor elindultak. A feloszlás előtti időszakban az iskolákat vagy egy személy, vagy egy polgári közösség tartotta fenn. A visszaállítás utáni ciszterci iskola ezzel szemben az arisztokrácia elszegényedése és a kormányok semleges, sőt sokszor ellenséges magatartása miatt általában mindenféle anyagi támogatás nélkül maradt, ezért a tanulóktól beszedett tandíjából kellett előteremtenie a működéshez szükséges anyagi fedezetet. A ciszterciék többé nem olyan társadalomban éltek, amely biztosította számukra a fennmaradást. Ezért szorultak rá, hogy a Szentszéktől elfogadják a felmentést a Rendalkotmány idevonatkozó szabályai alól, és tanulóiktól térítést kérjenek. Az állami iskolák száma soha nem tapasztalt mértékben növekedett. Az egyházon belül pedig más szerzetesrendek és az egyházmegyes papság is bekapcsolódott az oktató-nevelő tevékenységbe.

Dolgozatomban ezen kívül, szeretném bemutatni a szerzetesrend történetét, gazdálkodását, birtokigazgatását. Külön kitérek a magyarországi szekcióra, a visszatérésükre és a birtokigazgatásukra.

2. A ciszterci szerzetesrend intézményrendszere és fejlődése

Elsődleges jellemzője a rendnek, hogy monasztikus. Ez a fogalom arra az időre utal, amikor még nem volt semmilyen más szerzetesi közösség, csak olyan, amely a világtól elvonulva monostorban élte közösségi életét. Ez élesen elhatárolta őt a XIII. századtól kezdve megjelenő új közösségektől, amelyek mind valamilyen lelkipásztori célra (finis specialis: igehirdetés, tanítás, betegápolás, fogolykiváltás stb.) alakultak, és csak a cél érdekében vállaltak szabályozott közös életet. Az Egyház első századaiban a keresztények tudatában uralkodó eszme volt Jézus dicsőséges második eljövételére és az ítéletre való készülés (parúzia). Ezért arra irányult minden figyelmük és törekvésük, hogy eltávolodjanak ettől a pusztulásra ítélt világtól, és az Úr Jézus tanítását követve méltón álljanak majd Isten elé. Ez erősítette őket a vértanúságig hűséges hitvallásra. Az üldözések elmúltával azok, akik továbbra is a parúzia gondolatában éltek, ezt a világtól való eltávolodást a remeteélet nélkülözéseiben próbálták megvalósítani, majd utóbb a közös élet áldozatában. Úgy tűnt, hogy ez a remete- és szerzetesélet az igazi keresztény élet, az igazi Krisztuskövetés. Kétségtelen, hogy mind a remeteélet, mind a világtól elvonuló közös élet (coenobiták) nemcsak áldozat, lemondás, hanem nagyon sok örömmel is forrása, természetes örömmel (béke, biztonság, szabadság, jóknak a társasága stb.) és az Istennel való egyesülés misztikus örömének, így sokan ennek a vonzása miatt vállalkoztak erre az életformára. Ez talán nem nevezhető önzésnek, hanem felfedezése annak, amit még az apostolok élhettek át az Úr Jézus földi életében: „Uram, jó nekünk itt lennünk!”, azaz előrelépés az őskeresztények hite és élménye által ihletett úton.

2.1 A rend lelkiisége

Ennek a coenobita vagy monasztikus életformának nyugaton végleges formába öntője Szent Benedek Regulája lett, amelyet szintén a parúzia jegyében fogalmaztak meg. A monachus, a monostorban élő szerzetes célja, hogy ennek a közösségnek „műhelyében”, az „istenszolgálat iskolájában” kitartva tökéletessé váljon, „szárnyaló szívvel és a szeretet elmondhatatlan édességével siessen előre Isten

parancsainak útján... béketűrésével vegyen részt Krisztus szenvedéseiben, hogy azután országának is méltó részesese lehessen”². Ennek eszköze az ima és a munka, a csend, a virrasztás, a böjt és a lelki olvasmány. Az imának semmit nem szabad elébe helyezni. A monostor tehát az eszményi „közeg”, amelyben az evangéliumi tant, életvitelt könnyen meg lehet valósítani „az Úr Szent Lelke által”, ha a szerzetes engedelmes, alázatos és független minden birtoklási vágytól. A Regula lelkiisége az Isten akarata szerint való önmegszentelés.

A monasztikus lelkiiség azonban egyoldalú lenne, ha az emberszeretet nem kapna benne elég teret. Éppen a közösség nyújt erre is alkalmat, mert a szerzetes gyengéden alkalmazkodik társai érdekeihez, kiszolgálja őket öregségükben, betegségükben, a nehéz munkában, mert bennük Krisztust látja és szereti. A monostor kifelé is gyakorolja a szeretetet a szegényekről és vendégekről, zarándokokról való gondoskodással. Később tudatosul a szerzetesi intézményben az a szempont, hogy imádságával és áldozatával helyettesíti azokat az embertömegeket, akik Istennek nem adják meg az imádás, a hála, az engesztelés adóját. Az éjszakában felkelő szerzetes az alvók helyett is dicsőíti Istent, és leedi rájuk Isten áldását. Áldozataival nemcsak saját tökéletesítésén fáradozik, hanem Krisztus helyettesítő elégtételébe kapcsolódva eleget tesz a bűnökért, és ezzel elhárítja a világtól Isten igazságos büntetését. A monasztikus rendek ezzel pótolhatatlan szolgálatot tesznek az emberiségnek, és ez akkor is közhasznú tevékenység, ha semmiféle kifelé irányuló társadalmi szolgálatot nem végeznek, jóllehet a hitetlen világ ezt semmibe veszi. Ez a meggyőződés már általános a középkorban: különösen a misztikus szentek nyomán ébredtek rá arra, hogy a Krisztussal való misztikus egység magával hozza az Ő üdvözítő művében való részvételt is.

2.2 Ciszterciek a középkori Magyarországon

Az Árpád-házi királyok Szent Istvántól kezdve felismerték, hogy a monostorok és a szerzetesek jelenléte megerősíti az ország népét a kereszténységben. A XI. században az uralkodók egy vagy több bencés apátság alapításával erősítették és tették emlékezetessé nevüket. A század végén már az ország minden részében állt

² Szent Benedek Regulája. Bp., 1995.

egy vagy több monostor. I. (Szent) László uralkodása (1077-1095) után azonban ez a folyamat megszakadt. Magyar király nem alapított többé bencés apátságot. Több mint nyolc évtizeden keresztül, III. Béla uralkodásáig egyedül II. Géza volt monostort alapító király.

Ő alapította 1142-ben a heiligenkreuzi cisztercieknek Cikádort,³ majd 1150 és 1160 között ágostonrendi kanonokoknak az Esztergom melletti Abony faluban létesített ispotályos házat Szent István király tiszteletére.⁴ A premontreiek váradelő-hegyi Szent István vértanúról nevezett monostorának alapításáról nem maradt fenn középkori forrás. Kétségtelen, hogy királyi alapítás volt, de II. István kora (1116-1131), amit történetíróink csaknem kivétel nélkül elfogadtak, túl korainak látszik, bár az csupán egy francia premontrei író 1734-ben megjelent művére támaszkodik. Sokkal valószínűbb, hogy a premontreiek III. Béla uralkodása alatt (1173-1196) jelentek meg Magyarországon.⁵

A ciszterciek magyarországi letelepedése 1242-ben Cikádor alapításával kezdődött, de csak III. Béla uralmának megerősödésétől, 1179-től, Egres alapításával folytatódott töretlenül a tatárjárásig (1241-42). Az 1142-től 1242-ig terjedő időszakot a ciszterciek magyarországi történetében méltán nevezhetjük az alapítások korának.

A magyarországi ciszterci alapítások korának három fontos, szembetűnő sajátosságát, lehet megállapítani. Először is azt, hogy Magyarország jelentős késésben volt a nyugati országokhoz képest, mert 1179-ben, amikor III. Béla megalapította az egresi apátságot, Európa-szerte – Franciaországban, a Német Birodalomban, Angliában, Skóciában, Írországon, Skandináviában, Hispániában, Portugáliában, Itáliában és Lengyelországban – együttvéve már 452 ciszterci monostor állt, de csupán egyetlen egy volt Magyarországon.

Másodszor azt, hogy az európai országokban a monostorok számához képest igen csekély a királyi alapítások száma, Magyarországon viszont a tizennyolc középkori alapítás közül tíz a magyar király vagy a királyi család tagjának érdeme. Egészen példátlan III. Béla nagylelkűsége, aki néhány év alatt, 1179-től 1184-ig négy egészen új apátságot – Egrest, Zircet, Pilist és Szentgotthárdot alapított a cisz-

³ Hervay Ferenc L.: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. 83.

⁴ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp., 1987. 280.

⁵ Hervay Ferenc Levente: A premontreiek és majki prépostságuk. In: Majk és Grosbois (Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak). Oroszlány. 1999. 20-21.

tercieknek –, és 1191-ben a királyi kegyuraság alá tartozó pásztói apátságot is nekik adta. Csak I. Dávid skót király mérhető hozzá, aki hosszú uralkodása alatt (1124–1153) három ciszterci monostor jövőjét alapozta meg. Más uralkodók a rend virágkorában legfeljebb egy apátság alapítását vállalták. III. Béla utódai egy-egy ciszterci monostor alapításával járultak hozzá a rend erősítéséhez. Imre király Kercet alapította Erdélyben, az Olt partján, II. András a szlavóni Toplicát, IV. Béla Péterváradot. A szepesi apátság felállítása (1223) II. András két fiának, Bélának és Kálmánnak nevéhez fűződik.

Harmadszor, a magyar királyok és királyfiak, csekély kivétellel, nem a szomszédos országokból és nem Németországból, hanem a rend szülőföldjéről, Franciaországból kértek, hívtak szerzeteseket. Zircre és Toplicára a legnagyobb és leghíresebb apátságból, Szent Bernát monostorából, Clairvaux-ból jöttek a ciszterciek, Szentgotthárdra és Péterváradra Clairvaux első filiájából a champagne-i Troisfontaines-ből, és a pilisi apátság is Clairvaux közvetett leszármazottja volt.⁶

Öt monostort főurak alapítottak, de ezek közül csak Borsmonostor és Ábrahám épült közvetlenül a cisztercieknek, Szentkeresztet, Pornót és Ercsit más szerzetesektől vették át.

A főúri és nemzetségi monostorokat ugyanis a családok és nemzetségek saját tulajdonuknak tekintették, és ezért gyakran erőszakosan beavatkoztak a szerzetesek életébe. Ezt a ciszterciek életrendje nem tűrte. Egyházfői alapítás volt Bélháromkút és Gotó (Honesta Vallis, ma Kutjevo Szlavóniában), az egyiket Kilit egri püspök, a másikat Ugrin kalocsai érsek alapította. Péter zágrábi főesperes nevéhez fűződik a kis zágrábi apátság felállítása.

Az alapítások évszámát pontosan megőrizték a ciszterciek középkori apátságkatalógusai, más rendeknél ugyanakkor többnyire csak megközelítőleg lehet meghatározni az időt.

⁶ Hervay F. L.: i m. 1984. 21.

1. kép: Páztói rendház. Forrás: <http://www.szeporszag.hu>

A középkori ciszterciek második korszakát a tatárjárástól 1357-ig számíthatjuk. A tatárjárás során legkevesebb öt apátság szenvedett károkat, de a rend erős szervezetének köszönhetően ezt mindegyik kiheverte, ugyanakkor számos bencés apátság nem tudott többé életre kelni. A tatárjárás után kapta meg a rend Báncsa István esztergomi érsektől az elnéptelenedett ercsi bencés apátságot. 1256-ban Péter zágrábi főesperes építtetett egy kis monostort Zágráb mellett a Száva egy szigetén, amely később a városba költözött át.

Végül 1270-ben a pilisi apátság küldött szerzeteseket a Mojs nádor által Dombóvár helyén alapított Ábrahám nevű apátságba. Ezzel végleg lezárultak az alapítások. Ugyanez történt ebben az időben a bencések és a premonstreiek körében is.

Az ország népe éveken, sőt évtizedeken át rettegett a tatárok esetleges visszatérése miatt. A generális káptalan ezért megengedte a magyarországi és lengyelországi apátoknak, hogy amíg ez a veszedelem valóban fennáll, büntetlenül elmaradhatnak a gyűlésről. Különös a káptalannak az a rendelete, amely 1275-ben tiltja, hogy Magyarországra büntetésből szerzeteseket vagy konverzusokat, azaz munkástestvéreket küldjenek, hacsak nem olyan apátságba, ahol fegyelemben élő, teljes konvent van. Ez arra mutat, hogy a szerzetesek létszáma több apátságban már tizenkettő alá süllyedt. A generális káptalan hiába adott többször megbízást a

heiligenkreuzi, a borsmonostori, a cikádori, majd a reini apátnak a magyarországi apátságok vizitálására és reformálására, a hanyatlást nem tudta megállítani.

1357-ben Waldstein Seifrid reini apát vizitációs jelentése szomorú képet mutat a magyarországi ciszterci apátságokról.⁷ Tizenöt apátságról számolt be. Csaknem mindegyiket személyesen felkereste, de csak a péterváradi, a kerci és a szepesi apátságokban talált teljes konventet, azaz 12 szerzetest. Ábrahám, Pornó és Zágráb apátságairól azt írja, hogy azokat alig lehet monostoroknak nevezni, Ercsi-ben pedig se apátot, se szerzetest nem talált. Az apátságoknak előírta évi jövedelmük alapján, hogy hány szerzetest kell felvenniük és eltartaniuk. Elrendelte, hogy magyarokat éppen úgy fogadjanak be, mint más nemzetbelieket, kóborló és szökevény barátokat azonban egyáltalán ne.

A harmadik korszaknak tekinthetjük a reini apát vizitációjától a Mátyás király reformkísérletéig eltelt időt (1357-1478). Nem valószínű, hogy ezekben az évtizedekben javult az apátságok személyi állománya és fegyelme. Az 1378-tól 1417-ig tartó kettős pápaválasztás a cisztercieket is megosztotta. VI. Orbán (1378-1389) és IX. Bonifác (1389-1404) a Rómához hű apátságoknak minden kapcsolatot megtiltott Citeaux irányában, amely Franciaországgal együtt az avignoni pápákat ismer-te el urának. Vikárius generálist bíztak meg a rend közös ügyeinek intézésével. Többnyire azok szervezték meg azt a tizennégy generális káptalan, amelyet Franciaországon kívül tartottak az egyházszakadás éveiben.

1409-ben végre ismét Citeaux-ban volt az egész rend káptalanja.⁸ Franciaországból már régen nem jöttek az atyaapátok a magyarországi monostorokat vizitálni. 1390-ben IX. Bonifác pápa Zsigmond király kérésére László szepesi apátot bízta meg a magyarországi monostorok ellenőrzésével.⁹ 1411-ben a citeaux-i káptalan arról értesült, hogy Magyarországon az apátságokban meglazult a fegyelem, és néhány monostort erőszakkal a renden kívüli személyek foglaltak el. Ezért megbízta a reini apátot a magyarországi monostorok reformálásával. A konstanzi egyetemes zsinaton (1414-1418) a tizenöt magyarországi apátot Keresztély pilisi apát képviselte.¹⁰ 1422-ben a káptalan őt nevezte ki rendi reformátornak az esztergomi egyház-tartományban. 1448-ban, majd 1461-ben a morimondi apát lett illetékes a magyar-

⁷ Békefi Remig: A pásztói apátság története. I. Bp., 1898. 254-257.

⁸ Lékai Lajos: A ciszterciek. Eszmény és valóság. Bp., 1991. 99-100.

⁹ Hervay F. L.: i. m. 1984. 175.

¹⁰ Hervay F. L.: i. m. 1984. 36.

országi apátságok vizitálásában és reformálásában. Tíz év múlva a generális káptalan felszólította a pilisi apátot, hogy a magyarországi monostorokat szabadítsa ki a világiak kezéből. A királyok ugyanis számos apátságot világi kommandátorok kezére adták.

Az apátságok történetének utolsó szakasza Mátyás király reformkísérletével kezdődött, és a XVI. század közepén a teljes elnéptelenedéssel ért véget. Mátyás felismerte, hogy országában a ciszterci monostorok élete milyen siralmasan lehangyolott, és ezért a citeaux-i generális káptalanhoz fordult. Az megbízta La Charité, Heilsbronn és Ebrach apátjait, hogy toborozzanak szerzeteseket, akik alkalmasak arra, hogy a magyar apátságokat életre keltsék. Nagy lelkesedéssel 19 apát összesen 119 szerzetest ajánlott fel. Három apátság arra is kész volt, hogy egy-egy apát vezetésével teljes konventet, tehát 12-12 szerzetest küldjön. 1480-ban Würzburgban 40 apát gyűlt össze, és megállapodtak hét magyarországi monostor benépesítésében. A felső-németországiak négy, az alsó-németországiak három konvent kiállítását vállalták.¹¹ Ugyanabban az évben Borsmonostorra, Szentgotthárdra, Pilisre és Pásztóra megérkeztek a német szerzetesek és az általuk választott apátok.¹² Csak ezekről az apátságokról maradtak adatok. Ez a segítség egy-két évtizedre feltartóztatta a pusztulást. Hazai utánpótlás azonban ezután sem volt, a német szerzetesek pedig meghaltak.

A szerzetesek megélhetését a saját művelésű földek, a jobbágyi szolgáltatások, szőlők, malmok és halastavak biztosították. Zirc és Pilis tekintélyes jövedelmet élvezett a III. Béla által adományozott vámokból. Az apátságok anyagi helyzete, évi jövedelme úgy, mint más országokban is, igen nagy különbségeket mutatott.

Erről az 1332-36-ban készült pápai tizedjegyzék és Seifrid reini apát 1357-ben kelt jelentése nyújt adatokat. Pétervárad a bencés Pannonhalmával és Pécsváraddal együtt az ország legnagyobb jövedelmű apátságai közé tartozott. Évi jövedelme 325 márkát tett ki, Pilisé ugyanakkor 175 márka volt, Zircé és Kercé 140-140 márka, Ercsié csak 15.¹³ A ciszterciek középkori gazdálkodásának igen kevés emléke maradt. Oklevelek említik Borsmonostor, Toplica, Heiligenkreuz

¹¹ Lehmann, Rudolf: Urkundenbuch des Klosters Dobrilugk. Leipzig, 1941. 298-299.

¹² Hervay F. L.: i. m. 1984. 71., 129., 152., 162-163.

¹³ Hervay F. L.: i. m. 1984. 26.

(Mönchhof) és Pétervárad (Kelenföld) grangiát,¹⁴ majorjait, építészeti emlékek azonban nem maradt.

A ciszterciek 1237-ben összeállított szabálygyűjteményéből kitűnik, hogy felnőtt emberek ritkán léptek be a rendbe. Magasabb létszámra lehet következtetni a XIII. században Pilis, Egres és Zirc konventjét illetően, mert új alapításokra tudtak szerzeteseket küldeni.

1. táblázat: Ciszterci apátságok alapítása a középkori Magyarországon

Alapítás éve	Helynév	Vármegye	Atyaapátság	Ágazat
1142	Cikádor	Tolna	Heiligenkreuz	Morimond
1179	Egres	Csanád	Pontigny	Pontigny
1182	Zirc	Veszprém	Clairvaux	Clairvaux
1184	Pilis	Pilis	Acey	Clairvaux
1184	Szentgotthárd	Vas	Troisfontaines	Clairvaux
1191	Pásztó	Heves	Pilis	Clairvaux
1197	Borsmonostor	Sopron	Heiligenkreuz	Morimond
1202	Kerc	Fogarasföld	Egres	Pontigny
1208	Toplica	Gora, Zágráb	Clairvaux	Clairvaux
1214	Keresztúr	Fejér	Egres	Pontigny
1223	Szepes	Szepes	Wahock (PL)	Morimond
1232	Gotó	Pozsega	Zirc	Clairvaux
1232	Bélháromkút	Borsod	Pilis	Clairvaux
1234	Pétervárad	Szerém	Troisfontaines	Clairvaux
1234	Pornó	Vas	Szentgotthárd	Clairvaux
1253	Ercsi	Fejér	Toplica	Clairvaux
1256/74	Zágráb	Zágráb	Viktring (A)	Morimond
1270	Ábrahám	Tolna	Pilis	Clairvaux

Forrás: Lékai Lajos. A Ciszterciek 1991

¹⁴ Hervay F. L.: i. m. 1984. 64., 65., 106., 140., 182., 184.

2.3 Egy működő középkori ciszterci modell: a toplicai uradalom

Ferenc László: Észrevételek a toplicai ciszterci apátság birtokstruktúrájával kapcsolatban című elemzése végigvezet bennünket egy működő középkori ciszterci gazdaság hétköznapijain:

A toplicai ciszterci apátság birtoka, amelyet II. András király 1211-ben alapított, az egyik legnagyobbnak és legjelentősebbnek számított a középkori Magyarországon, mivel egész Gora megyét a kolostornak adományozta az uralkodó, több folyó feletti rendelkezést is a ciszterek számára. A ciszterci kolostoroknál a gazdálkodásra, önellátásra való kifejezett törekvés a vízi erőforrásokkal való gazdálkodást - a folyómedrek elterelését, halastavak, malmok kialakítását - is megkönnyítette.

A kolostor alapítólevele a halászó helyek felsorolásával kezdődik, csak ezután következnek az apátság egyéb birtokai és falvai. A hal, mint táplálékfontos szerepet játszott a szerzetesi étrendben, és a halastavak, halászhelyek birtoklása a szerzetesi közösségek számára fontos volt.

Két meghatározó távolsági kereskedelmi útvonal volt a közelben: az egyik Eszék irányából érkezett, és a Száván átkelve Bihács, vagyis a déli irány felé haladt, majd a dalmát tengerpartra, Zarához. A másik északra fordulva a Száva mentén haladt, majd Zágrábon keresztül Zengg felé.

A gazdálkodás ciszterci rendi sajátosság. A kolostor néhány kilométeres körzetében létrehozott grangiákat az előírásoknak megfelelően laikus testvérek működtették, funkciójuk a művelés alá még nem vont területeken az erdőirtás volt.

3. A rend gazdálkodása, birtokigazgatása

A II. András király által 1211-ben alapított topuszkói (toplicai) ciszterci apátság birtoka az egyik legnagyobbnak és legjelentősebbnek számított a középkori Magyarországon. Az apátság történetével csupán érintőlegesen vagy felületesen foglalkoztak eddig,¹⁵ mindazonáltal megőrződött kartuláriumának¹⁶ alaposabb vizs-

¹⁵ Lakatos Dénes: A topuszkói ciszterci apátság története. Bp., 1911.

¹⁶ A középkori Magyarország ciszterci kolostorai közül szerencsés módon Borsmonostor és Veszprémvölgy esetében maradt fenn az egykori levéltári anyagok szinte egésze. A többi esetben a környező hiteleshelyek anyaga elengedhetetlen segítséget nyújt az apátságok történetének tárgyalá-

gálata, valamint egy kiterjedtebb forrásgyűjtés révén lehetőségünk van birtoktörténetének néhány a szemlélet új megvilágításba helyezni.

A történeti-földrajzi környezetet szemügyre véve feltűnik, hogy a szomszédságban két másik egyházi intézmény, a zágrábi püspökség és káptalan, valamint a gorai templomosok is birtoktesttel rendelkeztek. Ezek földrajzi elhelyezkedése tükrözi a királyi adományozás sorrendjét. Elsőként – északra – a XI. század végén a püspökség jött létre,¹⁷ majd – délre haladva – a XII. század folyamán a templomosok telepedtek meg, végül a XIII. század elején érkeztek a ciszterciek.

Az alapítólevél szerint a topuszkói kolostornak Gora megyét adományozta az uralkodó, de annak központja, Gora kivételével, mert az már a templomosok birtokában volt. Ezek szerint a templomosok Gora megyén belül bírt területe kevésbé volt komoly, és a ciszterciek jelentős és valószínűleg remek adottságú birtokhoz juthattak. Gora megye említése de nem igazán van segítségünkre, ha a birtok pontos kiterjedését meg szeretnénk állapítani. Mint földrajzi név a mai napig létezik, a Glna és Kulpa folyók közti hatalmas területet jelöli, de az egykori megye határai, mivel annak területe később Zágráb megyébe olvadt, a XIV. század első felénél későbbi forrásokban már nem említik.¹⁸ Emellett a comitatus fogalmának értelmezése is problémát jelent.¹⁹ Érdekes, hogy egy-két XIII. század eleji oklevél még terra de Gorra, illetve terra castri Gorraként is említi az apátságnak adott területet, ami az alapítólevél utalása nélkül igen zavaró lenne, hiszen Gora vára és közvetlen környéke – vagyis a tulajdonképpeni „várföld” – a templomosoké maradt. A zágrábi káptalan XIV. század elején készült statútuma szerint Gora esperességi központ is volt, ugyanakkor az alá tartozó plébániák listája csak részben egyezik az alapítólevélben jelölt településekkel.²⁰ Mindezek következtében az apátság birtokának pontosabb rekonstruálására leginkább az alapítólevélben felsorolt egyes települések lokalizálásán keresztül van lehetőség, ugyanakkor az eredetileg kapott birtoktest pontos határai sajnos így sem állapíthatóak meg mindenütt.

sában. Toplica esetében ugyanakkor a zágrábi káptalan oklevelei mellett az apátság kartuláriuma is mindösszesen 74 oklevelet, illetve oklevélrészletet őrzött meg.

¹⁷ Birtokainak nagyobb része nem erre a területre, hanem Körös megyébe esett.

¹⁸ Korai Magyar Történeti Lexikon. Szerk. Kristó Gyula. Bp., 1998. 237.

¹⁹ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. II. Bp., 1880. 363-370. A vármegyék kialakulásával kapcsolatos további irodalomra: Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988.

²⁰ Ortvyai Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. Bp., 1892. 744-747.

A közeli vízi útvonalakkal való kapcsolat mindhárom birtoktest szempontjából fontos lehetett, hiszen a Glina, a Kulpa, illetve a Száva mentén mindegyik rendelkezett folyó menti területekkel. Az apátság birtokainak nagysága következtében ez gyakorlatilag hosszú folyószakaszok feletti ellenőrzést jelentett. Általános tekintetben a víz mint természeti erőforrás többcélú hasznosítása (például malmok, halastavak, öntözés) jellemző a szerzetesrendeknél. Mivel a ciszterci kolostoroknál a gazdálkodásra, önellátásra való kifejezett törekvés általában változatos adottságokkal rendelkező, jellemzően nagy és összefüggő birtokok létesítéséhez vezetett.²¹ Az adottság egyúttal a vízi erőforrásokkal való gazdálkodást – a folyómedrek elterelését, halastavak, malmok kialakítását – is megkönnyíthette.

A kereskedelemnek a kolostorok gazdasági életében betöltött szerepét nemcsak az útvonalakkal való kapcsolat, például a só kereskedelemre vonatkozó privilégiumok, a különféle adó- és vámmentességek, vámjövendelmek, hanem elsősorban a rend városi házai is tanúsítják. Magyarországon ebben a tekintetben a pilisi kolostor rendelkezett a legkiterjedtebb „hálózattal”.

Az apátság birtokai között városokban, illetve uralkodói központokban lévő, illetve azok melletti szőlők és házak szerepelnek, például Budán, Dévényben, Dömösön, Pesten, Pozsonyban és Visegrádon. Más magyarországi kolostoroknál is további példákat találni városi birtokokra, melyek mind jelzik a kolostorok és a közeli kereskedelmi útvonalak közötti szoros kapcsolatot. Zircnek Pápán volt háza,²² Šavniknak valószínűleg Lőcsén, Kercnek Nagyszebenben, Péterváradnak és Cikádornak Buda és Pest közelében voltak birtokai.²³

²¹ A rend magyarországi kolostorai között a magánföldesúri alapításúak esetében általában szerényebb birtokméretek, és kedvezőtlenebb, elszórtan fekvő birtokok figyelhetők meg, míg a királyi alapítások összefüggő és nagyobb területekkel rendelkeztek.

²² Reizner Jakab: A gróf Esterházy család pápai levéltára. Történelmi Tár (1893) 601-616.

²³ Hervay F. L.: i. m. 1984. 140.

2.kép: Zirci apátság. Forrás: www.szeporszag.hu

A kolostorbirtokok részletesebb történeti topográfiai tanulmányozása további adatokkal szolgálhat a kolostorok és a közeli központi helyek kapcsolatát, a kereskedelemmel is összefüggésbe hozható „ipari” jellegű tevékenységeket és a különféle jövedelemforrásokat illetően. A városok mellett más centrális funkcióval bíró helyek mezővárosok, heti, vagyis országos vásártartási joggal rendelkező települések – is fontos szerepet játszottak a birtokok gazdálkodásában. A magyarországi ciszterci kolostorok birtokain található malmok feltérképezése, illetve az ezekre vonatkozó történeti adatok összegyűjtése során több esetben meg lehetett figyelni, hogy a malombirtok a közelben lévő központi helyen volt.²⁴ Ezek a települések olykor már a kolostor alapításának idejében meghatározó szerepet töltöttek be a településhálózaton belül: hetivásáros helyek, vagy más központi helyek, például ispánsági központok voltak.²⁵ Amikor a XIV. századtól kezdve elindult a mezővárosi fejlődés, és a piacoknak fontosabb szerep jutott,²⁶ e települések is gyakran oppidumként bukkannak fel.²⁷ Annak ellenére, hogy e fogalom csak lazán definiálható jogi érte-

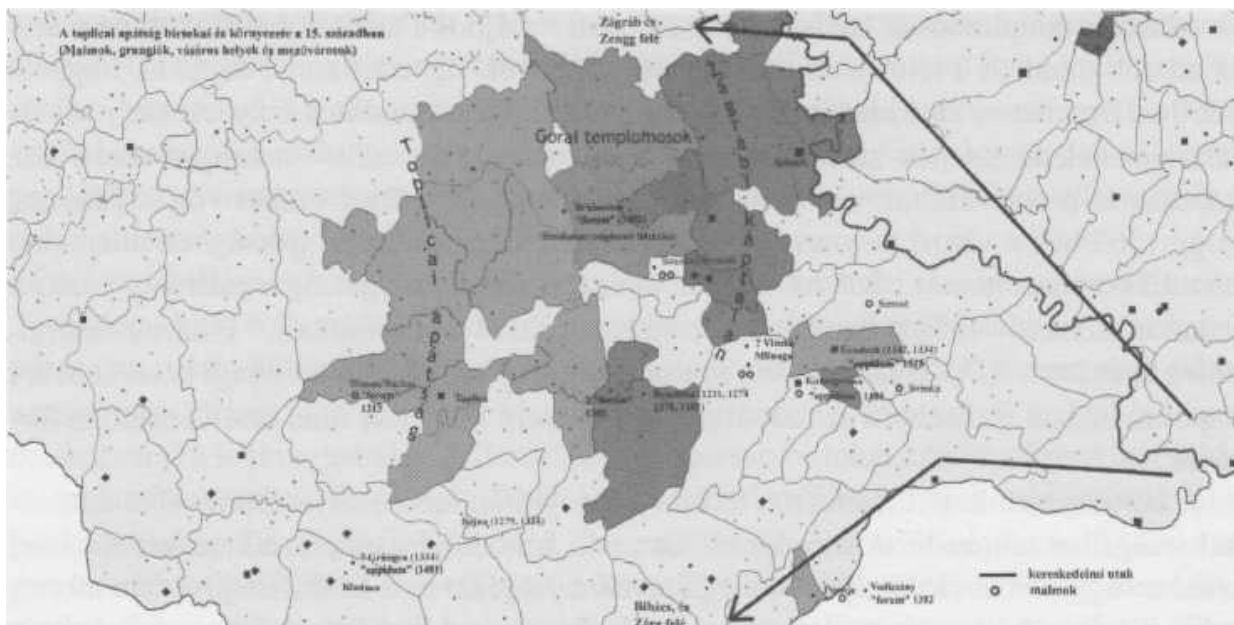
²⁴ Ferenczi László: A ciszterci kolostorok malmainak topográfiája. Diplomamunka. ELTE Közép- és Kora-újkori Régészet Tsz. Bp., 2004. A vizsgálatba bevont kolostorok: Ábrahám, Bélapátfalva, Borsmonostor, Cikádor, Pásztó, Pilis, Pornóapáti. Szentgotthárd. Zirc.

²⁵ Borsmonostornak például Locsmándon volt malma. Kristó Gyula: A locsmándi várispánság felbomlása. Soproni Szemle (1969) 131-144.) Szentgotthárdnak két malma volt Vasváron, illetve később Győrváron is egy, amely utóbbi királynéi birtokközpont volt. Zircnek Pápán volt malma, ahol királyi udvarnikális település (Udvarsoka) és vásárhely is volt.

²⁶ Általában lásd Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp., 1953. 140-142.

²⁷ Az előbb említett példák közül Kedhely, Locsmánd, Pápa, és Győrvár szerepel oppidumként később. Emellett a kolostoros hely maga is ugyancsak mezővárossá vált például Pásztó, Cikádor, Szentgotthárd vagy Topuszkó esetében.

lemmel bírt, ezek az adatok megerősítik, hogy e települések továbbra is központi szereppel bírtak: a birtokok kereskedelmi központjai voltak, és népességszámuk minden bizonnyal az átlagos falvakénál magasabb volt.²⁸

3. kép. A toplicai apátság birtokai és környezete a XV. században (malmok, grangiák, vásáros helyek és mezővárosok) Forrás: www.wikipedia.hu

Megbízhatóbb ajánlásokat Bachus (1211), Pounje (1278), Sernou (1278), Svinica (1301), Komogovina (1312), illetve Mlinoga, Vizoka és Sztreszics (Strašnik) (1364) esetében találni. Ezek közül Bachus (Blatuša) malma lehetett a legkorábbi, már az alapítólevél is feljegyezi. Viszont Mlinoga, Vizoka és Sztreszics ugyancsak szerepelnek az alapítólevélben, malmaikat csak 1364-ben említik – némelyik talán már a XIII. században is létezett. Komogovina, Sernou, Svinica és Pounje birtokot viszont az apátság csak később, vásárlás, illetve adományozás útján szerezte²⁹ – tulajdonképpen az ezzel kapcsolatos oklevelek és az ebben foglalt határjárások azok, ahol a malmokat említik.

Néhány esetben a malmok számára kedvező természetes körülmények – például hőforrások –, de sokkal inkább e települések viszonylag magasabb népességszáma magyarázhatja e középkori ipar és a vásáros helyek, illetve mezővárosok

²⁸ Kubinyi András: Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén. In: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. 7-168.

²⁹ Komogovina és Svinica adományként került az apátsághoz, Pounje és Sernou vásárolt birtokok.

gyakori kapcsolatát. Településeken igazán szükség lehetett kapacitásukra, illetve létesítésük az uraság érdekében is állt, hiszen az ebből származó földesúri jövedelmek jelentősebbek lehettek. Mivel sokszor adományok révén kerültek a kolostorok kezére, a jelenség kevésbé értelmezhető a ciszterci kolostorokra, illetve gazdálkodásukra jellemző sajátos rendi vonásként. A malmok és központi helyek viszonya a birtoktest egészével valószínűleg egy általánosabb településszerkezeti jelenség részeként értelmezhető.³⁰

A gazdálkodás, mint rendi sajátosság általában véve a ciszterci birtokok sokat elemzett gondja. Az ezzel kapcsolatos korábbi álláspontot a magyar kutatásban legérzékenyebben Kalász Eleknek a szentgotthárdi apátságról készült monográfiája illusztrálja.³¹ Kalász a generális káptalan rendelkezéseit és a levéltári forrásokat egyaránt használta, de mivel az utóbbiak csak elszórván utalnak a gazdálkodási gyakorlatra, az ezekből megrajzolható birtoktörténetet a irányadó források adataival egészítette ki. Inkább a rend ideálképét tükröző szabályozásoknak hangsúlyt adva a kolostorbirtokok fejlődésének kezdeteit körvonalazta, hogy az valójában a grangiák létrehozásának időszaka volt. A kizárólag a kolostor néhány kilométeres körzetében létrehozott grangiákat az előírásoknak megfelelően laikus testvérek működtették.³²

Kalász azt is hangsúlyozta, hogy a grangiák funkciója a természetes környezetből adódóan – szerinte korábban művelés alá még nem vont területekről volt szó – az erdőirtás volt.³³

Ez a gazdálkodásról és birtokszerkezetről alkotott interpretációs modell – lásd a német szakirodalom találó elnevezését: „Rodungsorden” –, melynek társadalmi hátterét végső soron a laikus testvérek biztosították, szorosan kapcsolódott a generális káptalan előírásaihoz, valamint a kolostoralapítás mibenlétéhez fűződő azon elképzelésekhez, melyeket az eredetlegendákban (Exordium) találunk. Ezt a megközelítést a későbbi kutatások jelentős mértékben újraértelmezték, például rávi-

³⁰ Bár az egyházi és világi birtokokat egyaránt tárgyaló regionális vizsgálatok még hiányoznak (átfogó gyűjtésre példa lehet Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.), ez a kapcsolat a kolostori birtokok strukturális sajátosságain túlmutató általánosabb jelenségnek tűnik. Például Zágráb megye északi felére, a Kulpa és a Száva között fekvő területre vonatkozó adólajstrom szerint, melyben az is kiderül, hogy mely településeken dolgoztak molnárok, világos, hogy malmok csupán a magasabb telekszámúval rendelkező településeken, illetve az összeírásban szereplő mezővárosokban álltak).

³¹ Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp., 1932.

³² Kalász E.: i.m.. 22-23.

³³ Uo. 28.

lágítottak arra, hogy a kolostorok korántsem annyira a lakott helyektől távoli, még nem művelés alá vont területeken létesültek, hanem a falutelepülések szerepe sokszor már a kezdetektől jelentős egyes birtokok gazdálkodásában, illetve arra is, hogy a laikustestvér intézmény nem mindenütt játszott jelentős szerepet, s idővel válságba is került. Mindezek ellenére a grangiális gazdálkodással kapcsolatban továbbra is ugyanazon kérdések mentén célszerű vizsgálni: mi volt a grangiák funkciója, hogyan működtették őket, milyen sajátos szerepet játszottak a kolostor gazdálkodásában, földrajzi helyzetük, elterjedésük tükrözi-e szerepüket, s hogyan befolyásolhatta ezt a birtok egészének struktúrája.

A nyugat-európai kolostorok birtokaival foglalkozó tanulmányok már több esetben igazolták, hogy a grangiális gazdálkodásról alkotott ideálkép olykor megfelelhet a valóságos helyzetnek.³⁴

Emellett azonban arra is utalt, hogy a grangiákat olykor azzal a céllal is megszervezhették, hogy a birtokközponttól távolabb található birtokok irányítását szolgálják, melyek a kolostorral nem voltak közvetlen földrajzi összeköttetésben. Winfried Schich ugyancsak a grangiák e két alaptípusát különböztette meg: a kolostor közvetlen közelében találhatóakat, illetve a jóval távolabb lévőket.

A közép-kelet-európai kolostorok esetében sem szabad egyszerűen elvi tervet keresni a birtokszerkezet és grangiális rendszer kérdését illetően, hanem hasonlóképpen figyelembe lehet és szükséges venni a helyi gazdasági, társadalmi, településtörténeti és településszerkezeti körülményeket, hiszen azok eltérően befolyásolhatták a birtokfejlődést. Gyakran hangoztatják például, hogy a már lakott, illetve művelt vidékek szerepe, a falvak és következésképpen a tizedjövedelem fontosabb volt, és egyfajta kettős, kevert jellegű birtokszervezésben a mérleg nyelve egyre inkább a falvak felé billent lengyel és cseh földön,³⁵ valamint a magyar példák tekintetében is,³⁶ ami egyben a saját gazdasági tevékenység csekélyebb, ugyanakkor a

³⁴ Például Maulbronn esetében a szerzetesek valóban egy nagyjából lakatlan területen telepedtek meg, és grangiákat is itt hozták létre. A kolostor közelében lévő településeket messzebb költöztetve a központi birtokokon csak grangiákat működtettek. Az erdőterület nagysága jelentősen csökkent. Telepítő tevékenységet is folytattak: 1150 és 1300 között a környék településeinek száma 50%-kal nőtt. Lásd Rückert, Peter: Die Bedeutung Maulbronn für die Siedlungsgenese zwischen Stromberg und Schwarzwald im Mittelalter. In: Zur 850 Jährigen Geschichte des Zisterzienserklosters. Hrsg. Andermann, Kurt et al. Maulbronn. Stuttgart, 1997. 15-29.

³⁵ Plasy pápai megerősítő oklevele 1250-ben 47 falut, 10 templomot és 11 grangiát említ.

³⁶ A magyarországi kolostorok alapítóleveleit ismerteti Hervay F. L.: i. m. 1984.

közvetett jövedelmek, a tized jelentősebb szerepét is jelenti a kolostorok gazdálkodásában. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a grangiális szervezet nyugati, illetve keleti példái között az egyes kolostorbirtokok tekintetében számszerű és méretbeli eltérések is megfigyelhetők.³⁷ Mindazonáltal a kelet-közép-európai kolostorokkal kapcsolatban a birtokszerkezet és a grangiák kérdését még nem vizsgálták meg alaposabban. Ilyen témájú tanulmány egyedül a csehországi Plasy kolostorának birtokairól ismert. Catheřina Charvatová szerint itt a grangiákat már létező településeken, illetve már művelés alá vont területen hozták létre a szerzetesek annak ellenére, hogy a kolostornak elég szabad föld állt rendelkezésére a mezőgazdasági művelés határainak kiterjesztésére. A lakatlan területeket ugyanakkor olyan jobbágyokkal népesítették be, akiket a grangiák létrehozásának következtében arrébb költöztettek. Ennek eredményeként Plasy grangiáinak térbeli elrendeződése inkább elszórt, a nyugati példáknál szabálytalanabb jellegű.

Topuszkó grangiáinak elhelyezkedése nagyjából hasonló a Plasy esetében tapasztalhatóhoz: itt is hiányzik a grangiák összefüggő gyűrűje a kolostor körül, Boyna az egyetlen, amely az apátság közelében található, a többi ugyanakkor egy 20-30 km sugarú körön belül elszórva helyezkedik el, ami nagyjából a központi birtoktest jellemző határa. A grangiák elrendeződésének egyik lehetséges – a történeti adatokból kirajzolódó – településföldrajzi-gazdaságtörténeti magyarázata a közeli piacos helyekkel való funkcionális kapcsolat. Krala közvetlenül a dalmát tengerpartra vezető kereskedelmi útvonal egyik állomásának számító Bihács mellett található, amit már 1271-ben civitasként említenek. Bruchina mellett 1302-ben van adat hetivásárra (farum). A gradusai grangia Komogovina közelében feküdt, amit 1486-ban említenek mezővárosként.³⁸ 1515-ben már maga Gradusa is mezővárosként fordul elő. Grangya helye közelebből nem ismert, de valószínűleg Kladusa mellett lehetett, 1481-ben itt is vásárhelyet említenek, ahol az apátság vámot is szedett. A Stankovac melletti Brkisevina vásárhelyét ugyanekkor említik.

Feltéve, hogy a piaci, mezővárosi funkciókra utaló adatok felbukkanása előtt is számolhatunk e települések centrális szerepével, már korábban is adódna a grangiák, illetve vásáros helyek közti topográfiai kapcsolat, ami árulkodó lenne a

³⁷ Ribbe, Wolfgang: Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser. In: Die Zisterzienser Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit. Hrsg. Elm, Kaspar. Köln, 1980. 203-215.

³⁸ Engel P.: i. m.

grangiák kialakításának körülményeire és szerepére nézve. Ennek igazolása azonban gyakorlati nehézségekbe ütközik. A XIII. század eleje, vagyis a ciszterciek érkezése előtti időszakra vonatkozó okleveles források gyérek, ezáltal a korábbi településekről semmit sem tudunk, és a kolostor működésének első évtizedeire, de a XIII. század egészére sem sokkal jobb a helyzet. A volt királyi birtok XIII. századi településképeinek hierarchiája így csak nagyon általánosan közelíthető meg, ami azonban kevés ahhoz, hogy további segítséget nyújtson a grangiák településszerkezetéhez. Emellett az oklevelekből a kolostorbirtok természeti, gazdasági adottságairól lakott és lakatlan területekről, az erdőkről, a különféle határhasználati lehetőségekről, az új falvak telepítéséről vagy más környezetformáló tevékenységről – csak elvétve vagy egyáltalán nem értesülünk.

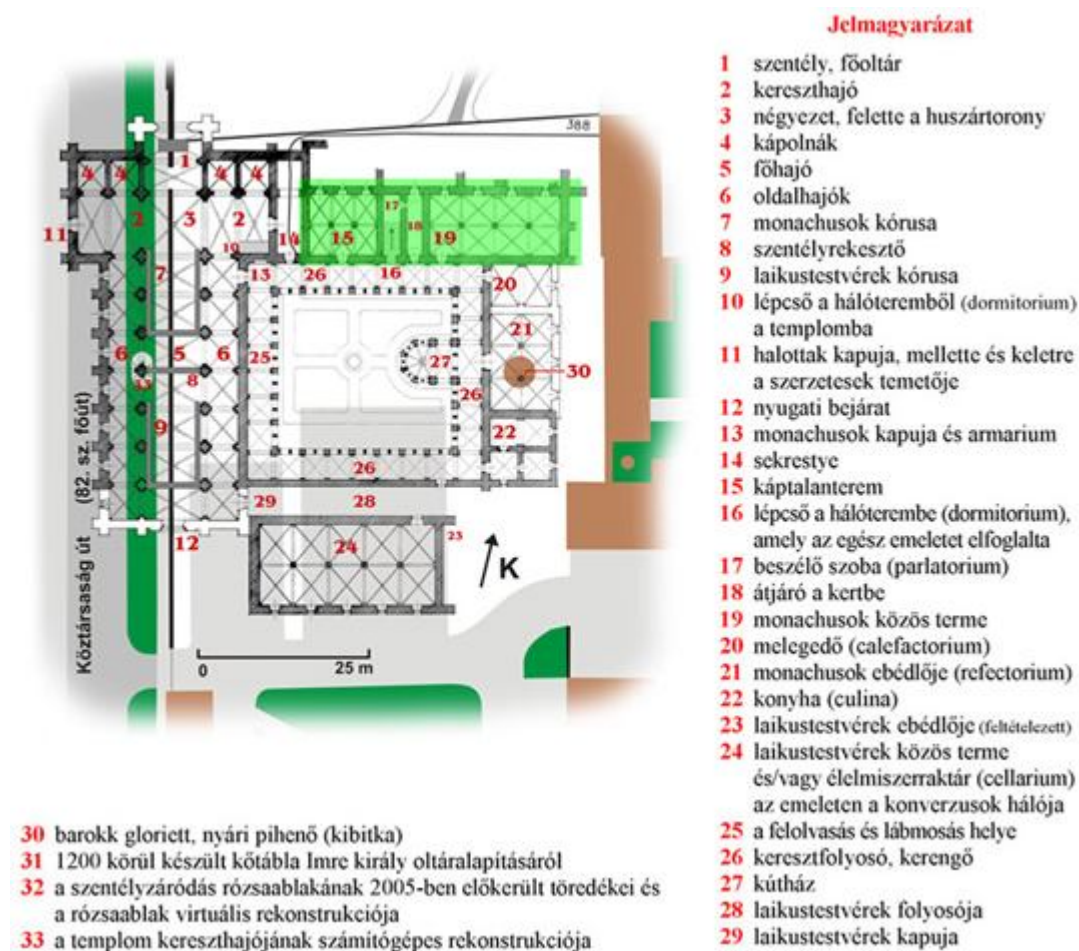
A jelentős kiterjedésű birtok elvileg sokféle lehetőséget kínálhatott a szerzetesi majorságok helyének kiválasztásához. Hogy a választás praktikusán miért esett másik településre, azt sok gazdálkodási szempont befolyásolhatta –, mivel a grangiák funkciója a helyi adottságoknak megfelelően változatos lehetett. A folyóvölgyek vagy vizenyősebb területek például alkalmasabbak voltak a gabonatermesztésre, míg a mellékes jelentőségű, sovány talajokat inkább állattenyésztésre, legeltetésre használhatták.³⁹ A módszeresen végzett vizsgálati lehetőségek e funkciók alaposabb megértéséhez vezethetnek.

3.1 A Ciszterci rend Magyarországon

A Ciszterci Rend török időket követő, XVII-XVIII. századi visszatérése Magyarországra a terjedelmes szakirodalomban az adatok szintjén szinte teljes mértékben feldolgozott. Olvasható a zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi apátság visszaállításáról, Borsmonostor átadásáról,⁴⁰ valamint a sikertelen pornói, cikádori, szepesi/šavnikai, ábrahádi, illetve korábbi szentgotthárdi próbálkozásokról. Az értékeléssel, okok feltárásával azonban mindezidáig csak Rajeczky Benjamin próbálkozott a pásztói apátság történetével kapcsolatban.

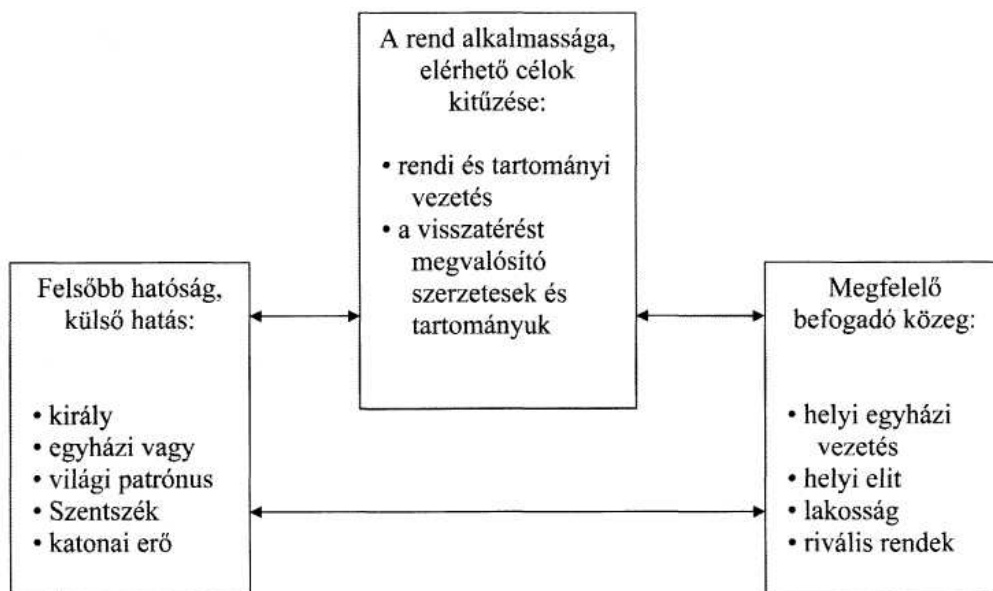
³⁹ Platt, C.: i.m. 1969. 71.

⁴⁰ Kovács Ignác: A borsmonostori apátság története. Sopron, 1910. 181-190., 198-199.

4. kép: A zirci apátság alaprajza. Forrás: www.wikipedia.hu

Az értelmezés keretét adó modell alapvonalait szintén előre szeretném felvázolni. Egy modellt vázlok fel egy szerzetesrend sikeres visszatérésének feltételeire vonatkozóan általában. (1. ábra)

1. ábra. Egy szerzetesrend magyarországi visszatelepülésének általános feltételei.

Saját szerkesztés.

Egy szerzetesrend újbóli megtelepedésének sikerét három általános feltétel határozza meg, amelyek teljesülését egyenként több tényező befolyásolja. Szükség van valamilyen külső hatásra, ami minden esetben egy felsőbb szerv intézkedését jelenti, legyen az a király, egyház, a Szentszék vagy katonai erő. Másodszor a megtelepülő rendnek rá termetnie kell lennie a feladatra, azaz egyrészt egy kitűzött célt annak elérésére alkalmas stratégiával kell megvalósítania,⁴¹ másrészt megfelelő anyagi és személyi feltételekkel kell rendelkeznie annak a rendtartománynak, amelyből a megtelepedési kísérlet kiindul

A megtelepedést befolyásoló tényezők: a helyi egyházi vezetés és a helyi elit véleménye, sőt gazdasági érdeke (például a rend egykori javainak birtoklása miatt); a lakosság felekezeti és anyanyelvi megoszlása; a helyben működő, esetleg rivális rendek tevékenysége (birtoklás vagy pozíciófértés miatt). Rendtől, helytől, időtől és szituációtól függően az egyes feltételek más-más, általában egyszerre több tényező pozitív szerepe által valósulnak meg. A három csoport ezen felül egymásra kölcsönösen befolyással van, mert bizonyos feltételek hiánya magával vonhatja azt, hogy a többi sem teljesül.

⁴¹ Az elérhető cél alkalmas stratégiával való megvalósítása más rendek esetében pl. gyakran azt jelenti, hogy lehetőleg ne régi javaik visszaigénylésével, hanem új helyen való megtelepedéssel próbálkozzanak.

Mit érthetünk a XVII-XVIII. századi ciszterci apátságok esetében sikeres visszatérés alatt? Hiszen ezek a századok éppen annak a megkapaszkodásnak a korszakát jelentik, amely csak 1814-gyel, a zirci, pásztói és pilisi apátság egyesítésével és a tanítórendi jelleg megszilárdulásával ért igazán révbe.⁴² A XVII-XVIII. században a rend hosszú és küzdelmes harcot folytatott birtokaiért, több-kevesebb sikerrel. 12 fős konventet perjellel az élén csak Zircen tudott alapítani, ahol emellett a birtokállomány is kiépült. Szentgotthárdon és Pásztón szintén működött szerzetesi közösség, de kisebb létszámú, ráadásul az utóbbi helyen a régi birtokok közül gyakorlatilag semmit sem sikerült visszaszerezni. Pilisen pedig épp ellenkezőleg, az apátság-nak a korban feltételezett régi színhelye maradt a pálosok kezén, és csak néhány egykori földterületet kapott vissza a Ciszterci Rend Pilistől távol. Az apáti címet ráadásul mind a négy esetben egy-egy külföldi monostor apátja viselte.⁴³ Zircen és Szentgotthárdon magát a címet egyesítették is az illető külföldi apáti címmel, Pásztó és Pilis esetében pedig egyszerűen ugyanaz a személy viselte őket. Végül szerzetesek éltek, akár többen is bizonyos birtokközpontokban (például Csákányban, Szántón, Előszálláson) a gazdasági ügyek és lekipásztori teendők végzése miatt. Ezeken a helyeken, akárcsak a régi apátságok színhelyén szintén épültek templomok, rendházak és gazdasági épületek.⁴⁴

Mit tekintsünk tehát a rend sikeres visszatérésének? Ha a fenti négy apátság újraélesztését mind bele akarjuk foglalni ebbe a csoportba, akkor egyedül az egykori apáti címnek a rend számára való adományozását tekinthetjük feltételnek.

Ehhez hozzávehetjük még a legalább néhány fős szerzetesi közösség meglétét is, ebben az esetben azonban Pilis újraalapítása már nem minősül sikeres visszatérésnek, hacsak nem azzal a megszorítással, hogy az apátság központját Csákányba helyezték át (a pásztói apátsággal ugyanis jogilag ekkor még nem egyesítették, még ha szoros együttműködés alakult is ki a közös apát miatt, tehát ilyen mó-

⁴² Az egyesítésre vonatkozóan lásd: Békefi R.: i. m. 1896. 43.; Békefi Remig: Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon? Bp., 1902. 51.; Hervay F. Levente: i. m. 1991. 486-487.; Békefi R.: i.m.. 1892. 242.; Békefi R.: i.m.. 1902. 509.; Rajeczky B.: i. m. 54.; Horváth K.: i. m. 1930. 191.; Alpár L.: i. m. 66-71.; Lékai L.: i. m. 1982. 14-15.; Hervay F.: i. m. 1982. 18.; Grüger, H: i. m. 1977. 73.

⁴³ Összefoglalóan lásd még Hervay F.: i. m. 1991. 481-482. Hervay F. Levente-Legeza László-Szacsvay Péter: Ciszterciek. Bp., 1997. 32.

⁴⁴ Lásd Hervay F.-Legeza L.-Szacsvay P.: i. m. 35-40. Hervay itt minden Zirchez tartozó plébániát és birtokot ciszterci „tűzhelyekként” tüntet fel, amelyek lekipásztori gondozását a XX. század közepéig a rend látta el, de nem említi a többi apátság vonzáskörzetének hasonló falvait. További irodalmat lásd alább a 61., 76., 77., 81. jegyzetben.

don nem oldható fel a probléma). Meglepő módon azonban mindkét említett feltételnek eleget tesz Borsmonostor, amelyet nem szokás felsorolni a kora újkori magyar ciszterci apátságok között, ellentétben a négy korábban említettel ez sosem szakadt el az öt felélesztő külföldi monostortól, Lilienfeldtől, így nem is kapcsolódhatott a XIX. században egyesült négyes apátsághoz. Ráadásul a címet 1817-től a magyar király ismét adományozni kezdte, miután megtiltotta a lilienfeldi apátnak a viselését. A XVII-XVIII. században azonban éppen olyan státuszban volt, mint a társai: az apátságot visszaadták a Ciszterci Rendnek, egyesítették egy külföldi apátsággal, amelynek az apátja egyben ennek az élén is állt.⁴⁵ Sőt, Borsmonostoron templom és rendház épült eleinte három szerzetes állandó otthonaként, számuk csak 1865-re olvadt le egyre. A borsmonostori apátságot ezek alapján a sikeres visszatérési kísérletek között fogom tárgyalni,⁴⁶ míg Pilist is számításba veszem a sajátos feltételek megállapításakor, noha itt nem alakult ki közösség.

3.2 Szemelvények a zirci apátság gazdálkodásának újkori fejletéből az előszállási uradalom bemutatásával

A zirci apátság gazdálkodási tevékenységébe az egykori jószágkormányzó, Hagyó-Kovács Gyula tevékenysége révén nyerhetünk betekintést, aki a 19. század utolsó évtizedében született, és 1924-től 1945-ig tartó időszakban – amíg az állam engedte és az apátsági területeket el nem vette – volt a zirci apátság előszállási birtoktestének gazdája. A birtok művelési ágainak megoszlása akkoriban a következőképpen alakultak:

Szántó: 71%

Rét, legelő: 21%

Művelés alól kivett: 2%

Erdő: 5%

Kert, szőlő: 1 %

Forrás: Dóka Klára: Egyházi birtokok Magyarországon a 18-19.században

⁴⁵ Erre az apát Esterházy Pál adománylevelében nem találhatott felhatalmazást, hiszen ő nem kegyura volt az apátságnak, hanem tulajdonosa a birtoknak. Ezt adományozta királyi megerősítéssel az apátnak, aki azonban a címet is viselni kezdte.

⁴⁶ Később persze a többi apátság további sorsában nem osztozott, vagyis hosszú távon nem tekinthető sikeresnek, ugyanis ekkorra már csak (a modern követelményeknek megfelelően) a tanítást vállaló apátságok működtek tovább.

Hagyó-Kovács, miután megkapta az „okleveles gazda” diplomát, némi jogi képzést, valamint Habsburg Frigyes főherceg egy gazdaságában, amely birtok abban az időben a legkorszerűbbek közé tartozott, letöltötte szakmai gyakorlatát, az apát Előszálláson másod-jószágkormányzónak nevezi ki, 1924-től 1945-ig pedig első jószágkormányzó volt Zircen.

A szerzetesrendek földbirtokai, mint elidegeníthetetlen kulturális célvagyon, a rend és iskolai fenntartását szolgálta. Az első világháború után a Ciszterci Rend földvagyonra 26 689 hektárra csökkent. Ebbe beleértendő a zirci és a szentgotthárdi erdő-birtokok és néhány kisebb mezőgazdasági terület, ezeknek is a súlypontját a 17,5 ha kiterjedésű előszállási uradalom képezte. Előszállás már a rend török idők utáni visszatelepülése óta a ciszterciek birtokában volt, elsődleges hasznosítása legeltetés és állattenyésztés, ugyanakkor a szerzetesek fokozatosan korszerűsítették és fejlesztették birtokaikat.

Az előszállási uradalom területileg Fejér megye délkeleti sarkában feküdt, határai a déli részen Dunaföldvár, keleti irányban Baracs, észak felé Dunapentele és Nagyperkát, nyugaton pedig Alap és Sárszentmiklós községek, illetve az ezekhez tartozó közép- és nagybirtokokkal érintkezett. Az uradalom közepén fekvő Újmajorból alakult ki Mezőfalva, amit a rend Zirc környéki németajkú lakosságából, mint jobbágyközséget telepített.

Az apátság a birtok szélein az 1860-as években négy zsellértelepet létesített, házhellyel és belsőséggel ellátva a munkaerő szükséges mértékének biztosítása céljából. Mezőfalvához már innentől népes majorok, külterületi lakott területek tartoznak, beleértve Előszállást, Nagykarácsonyszállást, Kiskarácsonyszállást, Nagyvenyimet, Mélykutat.

Ezekkel együtt Mezőfalva község területén 1926-ban közel ötezer fő élt. Az uradalom központja Előszállás-pusztán épült ki, ahová az apátság kastélyt és központi irodát, templomot, iskolát és szolgálati lakásokat épített.

A birtok jellegzetes dunántúli dombvidék, talaja mezőségi barna homoktalaj, amely termékeny és könnyen művelhető, éghajlata a Duna-Tisza közti szárazságra jellemző szélsőséges klíma. A földek átlagos aranykorona-értéke, kataszteri tiszta jövedelme 20,5 hektár, tehát közepes minőségű földnek voltak tekinthetők. A birtok területén négy vasútállomás, illetve teherrakodó, továbbá az uradalom szélein, Dunapentelén és Dunaföldváron hajóállomások is működtek. Az említett infrastruk-

túra és Budapest közelsége a termékek számára kedvező értékesítési lehetőségeket nyújtottak.

Az uradalom a norfolki négyes vetésforgót használta, ami azt jelentette, hogy a kalászos gabona, a takarmánynövények és cukorrépa, kukorica vetésterülete volt kiemelkedően jelentős. A gabonaféléknél előnyt jelentett az uszályokon való olcsó szállítási lehetőség.

Az állattenyésztés növekvő szerepe pedig együtt járt a takarmánynövények vetésterületének a növelésével. A közeli ercsi cukorgyár folyamatos felvevőként biztosította a cukorrépa-termelés növelését, az ígás állatokat lófogatok és a szilaj marha-ökörfogatok szolgálták. A fentiekén túl működött öt gözeke-garnitúra és tizennyolc traktor is, ezekkel minden mezőgazdasági munkát időben el lehetett végezni.

Az állattenyésztés a magas tőkeigény miatt csak fokozatosan tudott kifejlődni. Az ígáslóállományt saját szükségletre tenyésztette az uradalom. Ménesmajorban egy jó hírnévvel rendelkező ménes volt, ahol a hadsereg részére neveltek hátslovakat. A tejelő szarvasmarha-állomány a hazai fajtára épült, ehhez folyamatosan importáltak Svájcból és Ausztriából bikákat. A birtoktesten mangalica sertést tenyésztették, hizlalva adták el, a juhtenyésztés kapcsán a merinó fajtát tenyésztették, sokszor díjazták a kiállításokon az uradalom állatállományát. Az uradalom bevételeinek csak egyharmadát adta a növénytermesztés, két-harmada az állattenyésztésből származott.

Az ercsi cukorgyár az uradalommal kötött répaszállítási szerződés ellenében 1925-ben megépített 10 km vasutat, amit az uradalom tovább fejlesztett és végül már 65 km hosszan 200 teherkocsi és 2 motorvonattal ment a szállítás, ami a második legjelentősebb volt ekkor az országban a mezőhegyesi állami birtok után. 1928-ban megkezdte az uradalom a lecsapolási, meliorációs munkákat. Ennek során elkészült közel 50 km vízlevezető csatorna, 26 000 köbméter föld kiemelésével, ezáltal a nádas, kákás területek kitűnő szántóföldekké és rétekké váltak. A vízrendezési munkák során épült gátak és zsilipek pedig a haltenyésztés bevezetését tették lehetővé.

Hagyó-Kovács nagyon kedvelte a technikai újításokat, nőtt a termelékenység, csökkent az élőmunka szerepe. Az uradalomban bevezették a három sor kukoricát egyszerre kapáló Cservinka-kapát. Ezt az Olaszországban látott benzinmotorral hajtott kapáló-gépet a Csonka Gépgyár némi módosításokkal legyártotta, és Für-

ge néven konyhakerti és szőlőkapá lett belőle. Fokozatosan léptek be a termelésbe az ipari üzemek, a selyemmajori ma-lom, majd a kisvenyimi keményítő- és olajgyár. Az előbbinél a költséges gőzgéprend-szert fatüzeléses szívógáz-rendszerre alakították, amihez az eddig értéktelen akáctuskót használták fel. Az utóbbinál a villanymeghajtású gépekhez az áramot várpalotai szénre épült szívógázmotorral állították elő. A napraforgómag héját a kazán fűtésére használták, ami a magokat pörkölte, illetve az üzemet fűtötte.

A ciszterci rend anyagi helyzete olyan jó volt, hogy 1932-ben újabb 1200 ha megvásárlására nyílt mód, amikor is a rend tulajdonába került Simontornyán a Wimpffen-birtok. 1940-től a rend jelentős tőkét helyezett ipari vállalkozásokba, így a Salgótarjáni Kőszén-bánya Rt.-be, ahol a részvények többségét a rend birtokolta, a Magyar Bauxitbánya Rt.-be, Egyesült Hungária Gőzmalom Rt.-be, Kender- és Lenipari Rt.-be stb.

Az uradalomban szigorú rend és fegyelem uralkodott a gazdasági intézőktől egészen az állandó cselédekig. A cselédbérek 1938-ig csak természetbeni szolgáltatásokból álltak, ám innentől már fizetés is dukált, az országban igen magasnak számító juttatásokkal. Az egész részes cseléd bére például évi 50 pengő készpénz, 6 q búza, 8 q rozs, 4 q árpa, 2 kataszteri hold illetményföld, 2 tehén és 2 anyasertés tartása ennek szaporulatával, 16 kg só, lakás, tűzifa, gyógyszer és orvosi ellátás.

A nyugdíjasok korábbi 250 kg búza évi kegydíját a cselédeknel 35 év szolgálat után 500 kg-ra emelték.

A közös konyhás cselédlakások felújításával azok szoba-konyhás lakásokká, az alsóbb vezetőknél kétszobás lakásokká váltak. Bevezették a családi pótlékot, ami a harmadik gyereknel kezdődött, és minden gyerek után 100 kg búza és 100 kg rozs volt, ezen felül járt 100 kg búza szülési segély. A gazdatisztek fizetése és nyugdíja hasonlóan magas volt, 35 év szolgálat után már akkora volt, mint a miniszteri tanácsosi bérezés.

A kiváló gazdálkodásnak kiváló mutatószámai voltak. Az uradalom tiszta nyeresége már az 1927/28-as gazdasági évben elérte az 1,2 millió pengőt, az utolsó teljes gazdasági év nyeresége 5,1 millió pengő volt, ebből birtokfejlesztésre 10-15% ment el, a többi a rend fenntartását és a folyamatos építkezéseket szolgálta. Ebből a hatalmas gazdálkodási jövedelemből valósult meg a budai gimnázium és a templom, a pécsi, a bajai, a székesfehérvári gimnáziumok ebből a forrásból újultak meg, ebből finanszírozták a rend egyéb beruházásait. Hagyó-Kovács eredményeit (aki

közben a felsőház tagja is lett, és aktív közéleti szerepet is vitt) gazdasági fórumok rendre elismerték, maga Horthy kormányzó pedig három tenyészlovat vásárolt az uradalomból. Teleki Pál 1940-ben miniszteri stallumot ajánlott fel, ám ezt Hagyó-Kovács visszautasította.

3.3 A ciszterciek gazdasági modellje

„A ciszterciek gazdasági rendszere arra törekszik, hogy az egyesek erejét összesítse az egésznek felvirágzásáért, s ennek sikereiben részesítse amazokat is. Ehhez az egyed részéről teljes lemondás, — az egész részéről pedig jó akarat és szeretet volt szükséges. Hiszen csak ezen utóbbinak láttára születhettek meg azon kevés-beszédű, hangya szorgalmú, törhetetlen akaratú férfiak, kik lelkesedtek a munkáért, melynek gyümölcseiben a rend nagyságát látták. Ily egyének rendezik az ős-erdőket, vezetik le a vizeket, szárítják ki a mocsarakat, törik föl a munkás-kézre váró anya-földet, csinálják a réteket és legelőket, ültetik a gyenge csemetéket, Gyakori külföldi érintkezések folytán megismerik és viszik Európa egyik országából a másikba a nemes fajú gyümölcsöket, kerti veteményeket és hüvelyes növényeket, tenyésztik a hasznos házi-állatokat, üzik a szükséges ipar-ágakat, s így teremtik meg azon földi paradicsomokat, melyeknek egy-egy példányát mindegyik ciszterczi kolostorban meglátja a szakavatott szem, miként a hazai és külföldi hire s művelődéstörténet-íróknak teljes elismeréssel adózó nyilatkozatai fényesen igazolják” - így összegzi a rend gazdasági tevékenységét Dr. Békefi Remig.

„A ciszterciek élete, — mint napi rendjüknel láttuk, — csendes visszavonulás, az élvezetről lemondás, önmegtagadás, ima, elmélkedés s folytonos elfoglaltság között telt el. S bár napjok jelentékeny részét az Isten dicsőítése s lelki és erkölcsi életök művelése foglalta le, — mivel egy pereznek sem volt szabad kárba vesznie, bőven jutott idejük a munkára is”- írja könyvében Békefi Remig, majd így folytatja: „magán egyének és testületek életében alapvető kérdés a jövődelem; tehát a ciszterciek sem hagyhatták figyelmen kívül. Tudták, hogy élet-elveik folytán, önerejükkel kell az anyagi élet föltételeit előteremteniük. Ezért veszik alapul a földbirtokot. De mivel ez a tulajdonost kifelé sokszoros szálakkal köti le, szakítanak azon rend-szerrel, melyet a clugnyieknél láttak.

Nekik nem kell az olyan birtok, mely a jobbágyok munkája folytán pusztán csak jövedelmez. Munka-teret is keresnek ők.

Saját kezökkel művelik földjeiket, tenyésztik barmaikat és készítik meg szükséges czikkeiket. Nem urak ők tehát. — hanem munkások; nem a készlet élvezik, — hanem a szükségeset saját verejtékükkel teremtik elő. De így azt is elérik, hogy senkire nem szorulnak, minden irányban függetlenek s élet-nemökel eredetiségében gyakorolhatják. Hazánknak, mely azelőtt tisztán földművelésből élt, ily elemekre nagy szüksége volt. S hogy ők itt is lerótták tartozásukat a föld iránt, melyben velünk együtt hazájokat szerették, életök, emlékeik, a rendi köz-szellem s intézményeik hangos bizonyítékok.” Mindez tehát azt jelenti, hogy a ciszterci rend tagjai elfoglaltságot kerestek és találtak a földbirtokban, annak jövedelme pedig a rend általános céljait szolgálta.

A ciszterci kolostor élete a földbirtokra alapozódott, amelynek kiválasztásánál szintiszta gazdasági szempontok érvényesültek. „Völgyekben telepednek meg; hiszen — Szent Bernárd szerint — a tevékenység a völgyekben van; ott tenyészik a növényzet duzzad a kalász és terem százszorosán a mag. A völgyet és alázatosságot együtt dicsérik az emberek. Ott termeljetez a folyó árja mellett, hiszen ott van az isteni kegyelem telje! Itt vessük meg lábunkat, hogy össze ne asszunk s ne inogjunk nádként minden kis szellőre. Mivel elvünk volt, hogy a kolostor maga teremtsen elő összes szükségletét, szorgalmasan űzik a kézi-ipart is, sőt már a víz eleven erejét is felhasználják, — gyárakat állítanak. A ciszterci szerzetes e szerint nemcsak aszkéta, hanem földműves és iparos is volt”- írja Remig páter a helyválasztásról és a tevékenységről.

Ám mivel a szerzetes nem kizárólag kézművességgel, hanem elsősorban vallásos kötelemeivel foglalatzkodott, elengedhetetlen volt a sok munkáskéz. Ez eredményezte a „megtért testvérek” intézményének megjelenését. „A középkor, — miként korunk is — egymástól nagyon elütő műveltségű embereket zárt körébe.

A megtért testvérek vagy a kolostorban, vagy a pusztákon, a későbbi uradalmakban laknak, és csak nagyon kevesen a kolostorban, hiszen fő tevékenységük a földhöz köti őket.

A kolostoron kívül élő megtért testvérek lakása a grangia, vagyis major, puszta. Ez a föld-művelés, állattenyésztés és az ipar középpontja, itt kapnak helyet a

gazdasági épületek, műhelyek, fészerek, istállók, pajták, és egyéb termelő kapacitások.

„Csak annyit beszélnek, a mennyi épen szükséges. A vargák, takácsok és bőrsők egymással, a műhelyen kívül, állva, és csak az elkerülhetetlen dolgokról szólhatnak. A kovácsok kezdetben, ha egymással beszélni akartak, jelezték; s ezután félre mentek s így, a többiektől távol végeztek egymással. Csak a kovácsoknak szabad a műhelyek megszabott helyén beszélniök. A pék-mesterrel a sütők a malom előtt és a sütő-ház ajtajánál beszélgethetnek, de midőn a kenyér sül, csak amannak van joga a szólásra. A festők mesterökkel saját lakásukban érintkeznek.

Az egyes mesterségek vezetői, — pl. a kő művesek és vargák mesterei (magistri caementariorum et sutorum) — a napi munka befejezése után, vagy ünnep-napon, nem érintkeznek. A ki a takács mesterséget tanulja, s aki tanítja, beszélgethetnek egymással. Ha külső munkájuk közben idegennel találkoznak, szó nélkül haladnak el mellette; de a ki köszönti őket, viszont köszöntik. Ha valamely utas az utat kérdi tőlök, rövid néhány szóval útba igazítják; de ha tovább is akar velők beszélgetni, felvilágosítják, hogy nekik másról már nem szabad társalogni. Ha az illető még tovább is faggatja őket, mitsem válaszolnak neki. A ki a hallgatásról szóló törvényt megszegi, az egyik tál ételt még az nap elfogják tőle.”

A majorok élén egy-egy udvarmester állt, a magister grangiae, akinek az volt a dolga, hogy irányítsa a gazdasági ügyeket, szervezze a megtért testvérek munkáját, egy segéddel rendszerint, aki vendégfogadónak, vagyis hospitalarius grangia-nak neveztek.

Az udvarmester alárendeltségében találjuk a majorság béreseit és juhászait. A regula szerint „a béresek szept. 13-ától Márton-napig (november 11.), reggeli imájuk végeztével, felhúzzák fejükre a csuklyát és tesznek-vesznek egyet-mást addig is, míg a munka ideje elérkezik. Márton-naptól gyertya-szentelőig, a míg tulajdonképi dolgukhoz nem foghatnak, csépelik a gabonát.

A mint a dolog ideje elérkezik, két-két ökröt befognak, miközben beszélhetnek. Együttesen megindulnak a szántásra, útközben teljes csendben haladnak. A mint beállnak a szántásba, rákezdik a beszélgetést, egész a fordulóig. Itt ismét hallgatnak. Ha közelökben eke jó szembe, elnémulnak, nehogy megzavarják az ökröket.

A mint kifognak, ökreikkel szép csendben az istálló térnek, s itt az udvarmesterrel, a kijelölt helyen beszélgetnek; társalgásuk csevegéssé soha sem fajulhat.

Aratásra és kaszálás párosával, s beszélgetve mennek; de mihelyt szembe jő velők valaki, elcsendesülnek. A hol éppen dolgoznak, ott költik el ételüket. A mint a legeltetés ideje megkezdődik, éjjel egy vagy kettő közül őrzi az ökröket. A ki éjjel legeltet, másnap nem fog be. A juhászok, ha nincs bőjt nap, tarisznyájukba reggel kor kenyeret kapnak s megindulnak a nyájjal a mezőre. Menet-jövet nem beszélnek senkivel, ha csak valaki az idő, vagy valamely elvesztett tárgy után nem kérdezősködik tőlök, — vagy megfordítva, ők nem vesztenek el valamit. A hol legeltetnek, ott eszik meg kenyerek, vagy a kezökbe kerülő erdei gyümölcsöt, — de mindig csak az elülirt időben. Ételt, bárki küldje is, nyáj-őrzés közben nem szabad elfogadniok. A mint a nyáj már legelget, egymással, kettenként csendesen, hogy más meg ne hallja, beszélgethetnek. Ha már kihajtottak, a juhász-gazdával bárhol válhatnak szót, a hol szükségesnek találják.”

A nyájat minden éjjel visszahajtották a majorság falain belülre, kivéve, ha a szárazság olyan jelentős, hogy több területen kell a legeltetést megoldaniuk. A major közelében rendszerint malom is található, ami sok esetben kalló-malom volt, ezekben is megtért testvérek végzik a szolgálatot, de sohasem lehet idegen a molnár, és a malmot akár bérbe adni, akár csak ideiglenesen is elidegeníteni tilos volt. A XIII. században a megtért testvérek száma annyira lecsökkent, hogy megbízható, világi emberek szolgálatát is elfogadta a rend. Innen kanyarodunk át a magyar viszonyokra.

4. A rend visszatérése Magyarországra és birtokai működése

A következőkbe bemutatom a Ciszterci Rend Magyarországra való visszatérési kísérleteit, illetve az egyes apátságok felélesztése érdekében tett erőfeszítéseit.

Először a sikertelenek kerülnek bemutatásra (Szentgotthárd, Pornó, Szepes/Šavnik, Ábrahám és Cikádor), majd a sikeres megtelepedéseket vázolom fel (Zirc, Borsmonostor, Pásztó, Pilis és Szentgotthárd).

A monasztikus szerzetesség intézményeit a kiterjedt birtokaik jövedelme tartja fenn. Ennek megfelelően a Ciszterci Rend visszatérésének egyetlen módja lehetett, hogy egykori monostorainak a mohácsi csatát követően lassan világi föl-

desúri vagy török kézre került birtokait visszaszerzi. A feladat a legtöbb esetben nehéznek bizonyult. A ciszterci monostorokat ugyanis kegyuraik a szerzetesek távozása után saját birtokaikként kezdték használni, nagyon gyakran még apátot sem neveztek ki, néhol a katolikus vallásgyakorlatot is befejezték. A királyi kegyuraság alatt álló monostorok esetében általában a XVII. század elejétől fogva az uralkodó címzetes apátokat is kinevezett az apátságok élére, akik többnyire megpróbálták azok régi birtokait a tényleges használóiktól visszaszerezni, gyakran kevés sikerrel.⁴⁷

A ciszterci birtokok végül egyéb egyházi intézmények, többnyire püspökségek és jezsuita kollégiumok eltartására is szolgáltak.⁴⁸ A rend több kísérletet tett régi apátságai helyreállítására. Ezeket szinte minden esetben egy-egy külföldi apátság kezdeményezte, aminek a magyarázata a rend sajátos szervezetében és terjeszkedési módjában rejlik: az egyes monostorok szerzeteseket küldtek az alapítandó apátságokba, és általuk benépesített leány apátságok atyaapátságai lettek, jogokkal rendelkeztek felettük.⁴⁹ A ciszterciek ezért ugyanezen a módon állították helyre az egykori magyar apátságokat. Ehhez először a birtokok megszerzésére volt szükség, ahogy egyszerű alapításkor is az első lépés egy adománylevél kiállítása a rend számára. A feltételek közül először tehát a renden belüli feltételek tényezőit kell áttekintünk: mit tettek a külföldi apátságok és szerzeteseik a magyar ciszterci élet helyreállítása érdekében?

Legelőször, még a XVI. században, egy elszigetelt próbálkozással találkozunk. Szentgotthárdon az 1526-ot követő évtizedekben megszűnt a szerzetesi élet. A monostor kegyura, Szécsi Margit 1553-ban Beda Jánost, Miksa trónörökös orvosát nevezte ki apáttá, azért, hogy annak megfelelő jövedelmet biztosítson. A reini apát, aki Szentgotthárd atyaapátja volt, és aki iránt I. Ferdinánd is hűségre intette Bedát, megkísérelte feltámasztani az apátságot. Beda 1557-ben történt lemondását követően pedig a reini konvent Achaz Miklóst (Nicolaus Alumpnus), egy magyar

⁴⁷ A címzetes apátok tevékenységéről az egyes esetekben: Horváth K.: i. m. 1930. 78-84.; Békefi R.: i. m. 1898. 92-142. 154-173.; Rajeczky B.: i. m. 6-14.; Békefi R.: i. m. 1892. 7-51., 51-104. von részei; Zlinszky M.: i. m. 1981. 382-386.; Barta G.: i. m. 105-106.; Piszter L.: i. m. 14.; Koll, M.: i. m. 290-304.; Horváth E.: i. m. 29-51.; Békefi R.: i. m. 1894. 62-63.; Deáky H.: i. m. 18-21.; Kovács B.: i. m. 23-24. A címzetes apáti címek adományozásáról lásd Molnár Antal: A bátai apátság és népei a török korban. Bp., 2006. 25-37.

⁴⁸ Hervay F. L.: i. m. 1991. 480-483.; Horváth E.: i. m. 57-61.; Deáky H.: i. m. 21-23.; Kovács B.: i. m. 23. 56-66., 146.

⁴⁹ Lékai L.: i. m. 1991. 38-40.

származású tagját választotta meg a helyére, és néhány szerzetessel útnak indította Szentgotthárd felé. A siker elmaradása nem rajtuk múlt.

A XVII. században aztán megkezdődött a rend módszeres és átfogó visszatérési kísérleteinek sora. A kezdeményezés a legtöbb esetben az egyetemes káptalantól, illetve a citeaux-i apáttól indult. 1609-ben Nicolas Boucherat citeaux-i apát megbízta Matthias Gülger reini apátot, hogy szerezze vissza Szentgotthárdot. 1628-ban Pierre Nivelles citeaux-i apát Christopher Schäffer heiligenkreuzi apátot a rend ausztriai és magyarországi általános helynökévé nevezte ki.

1715-ben Gerhard Weixelberger heiligenkreuzi apát jelentette be a ciszterci jogok sérelmét a pozsonyi országgyűlésen. Az apát a šavnikai apátság visszaszerzését is megkísérelte 1717-ben. Szentgotthárdért a XVII-XVIII. században ismételtelen felemelték a szavukat a reini apátok is. 1675-ben és 1699-1721 között egyaránt beadványokat intéztek az udvarhoz.

A renden belüli feltétel után a „felsőbb hatóság, külső hatás” tényezőit veszem sorra. Az uralkodók kevésbé voltak fogékonyak a fenti kérvényekre és tiltakozásokra. Saját kezdeményezés a részükről mindössze egy történt: III. Ferdinánd 1653. július 31-én kinevezte Felberthali Salix János velehradi apátot cikádori apáttá is, kötelességévé téve, hogy ciszterciekre bízza ott az egyházi teendőket, ha a török uralom ellenére ez egyáltalán lehetséges. Salix magyar származású volt, a Pozsony környéki Gajáron született. A török miatt természetesen nem tehetett semmit, a helyzetet tovább rontotta, hogy az apátság birtokai teljesen összekeveredtek a bátai apátságéival. 1658-as pécsi püspöki kinevezésekor aztán lemondott címeiről, köztük a cikádori apátságról is. A cím évtizedekig betöltetlen volt, majd 1680-tól az uralkodók rangos világi papokat neveztek ki címzetes apátokká. Ez a kísérlet a királytól indult, de más tényezők bekapcsolódása – a rend részéről nem történt semmilyen érdemi lépés – nem ért el eredményt. A többi sikertelen kísérlet esetében az uralkodó negatív volt, kifejezetten a siker ellen tett lépéseket. Sokszor híveinek juttatta a volt ciszterci birtokokat zálog fejében vagy hűségük jutalmául.

Az uralkodó szerepe tehát általában hátráltatta a ciszterciek visszatérését, az egyetlen esetben pedig, segítette volna, kevésnek bizonyult. Ezekbe a sikertelen kísérletekbe felülről ugyanis további tényezők (egyházi, világi patrónus, Szent-

szék,⁵⁰ katonai erő) nem kapcsolódtak be.⁵¹ Csak olyan próbálkozásokkal találkozunk még, amelyekben csak egyházi patrónus szerepel, de amelyekben ez szintén nem találkozott más tényezőkkel. Ilyen volt Füley Farkas Tamás pilisi címzetes apát esete, aki 1608-ban történt beiktatásakor már a šavniki apáti cím birtokosa is volt. Új javadalma egykori létéről Paul Schönebner heiligenkreuzi apátnál érdeklődött, aki felvilágosította annak ciszterci múltjáról, majd 1610-ben levelet írt Forgách Ferenc érseknek Füley támogatását és a pilisi birtokok egyben tartását kérve tőle.

Füley 1632-1637 között újra folyamodott II. Ferdinándhoz és a magyar kamarához, hogy az apátsága jövedelmei közé tartozó pozsonyi vámnál az egykor ott működő rendtagok istentisztelete számára emelt középkori épületet, amely azóta királyi sóraktár lett, adja vissza az apátságnak. Rendházat akart ugyanis mellé építeni 4-5 cisztercinek, akik vele együtt odatelepültek volna az officium közös végzésére.

A kamara azonban nem lépett, az uralkodó pedig elrendelte, hogy az apátságra vonatkozó iratokat bocsássák Füley rendelkezésére, de a rendelet szintén nem valósult meg.⁵² Bizonyára nem ilyen nemes szándékok vezették Zolnay Andrást, a pásztói apátság utolsó címzetes apátját abban a szándékában, amit 1698-ban fogalmazott meg mind I. Lipót, mind a velehradi apát, Florian Nezorin felé.

Azt javasolta, hogy Magyarországon a ciszterciek kapják vissza az összes régi monostorukat, különösen a bélháromkútit, mely az egri szeminárium birtokában van.⁵³ Ismert viszont Zolnay rossz viszonya mind Fenessy György, mind Telekessy István egri püspökkel, ami ennek az ajánlatnak a háttérében áll. Ezeknek a kísérleteknek sem akadt tehát más támogatója, egyedül egy egyházi patrónus pedig ahogy a király is – kevésnek bizonyult.

⁵⁰ Egymagában szintén kevésnek bizonyult a Szentszék támogatása Szentgotthárd esetében a XVII. század első évtizedeiben, amikor minden más tényező a visszatérés ellen hatott. Ráadásul ez a támogatás is kimerült abban, hogy a Kúria a jogvitában a cisztercieknek adott igazat.

⁵¹ Azok az egyháziak, akik negatív szerepben megjelentek bennük, éppen e szerepük miatt nem „egyházi patrónusoknak”, hanem a befogadó közeg részeként a „helyi egyházi vezetés” tagjainak számítanak a modellben.

⁵² Békefi R.: i. m. 1892. 21., 26-27.

⁵³ Békefi R.: i. m. 1898. 132. és 608. (Okl. CCXV.)

A siker gátját a modell alapján részben bizonyos tényezők hiánya, feltételek meg nem léte jelenti, részben pedig más tényezők ellenkező előjelű hatása. A fent érintett kísérletek esetében ez utóbbi a „helyi egyházi vezetés” és „helyi (világi) elit”, valamint a „rivális rendek” szerepében is megnyilvánult.

Más főpapok nem explicit módon, a ciszterciek ellenében megfogalmazott véleményük vagy javaslataik révén, hanem egyszerűen cselekedeteik által gátolták a rend visszatelepülését.

A Ciszterci Rend esetében a „helyi (világi) elit” szerepét leggyakrabban a birtokaikat ténylegesen kézben tartó világi birtokosok játszották. Szentgotthárd XVI. századi felélesztésének kísérlete is azért vallott kudarcot, mert Szécsi Margit 1557-ben 50 katonával bevonult Szentgotthárdra, Beda régi személyzetét szétzavarta, az oda tartó reini szerzeteseket pedig már a határról visszafordíttatta. Tettét követően mintegy tíz évig pereskedet az osztrák apátsággal. Ragaszkodott Szentgotthárdhoz Poppel Éva, aki a XVII. század 20-as éveiben került szembe egyrészt a ciszterciekkel, másrészt Pázmánnyal. Cikádor visszaállítása pedig szintén a tényleges birtokos, a török miatt fulladt kudarcba.⁵⁴ Végül a „helyi lakosság” egyik esetben sem avatkozott be a kísérletekbe, hiszen a jogi téren zajló próbálkozások nem jutottak el abba a stádiumba, hogy ciszterci szerzetesek a régi monostorok helyszínén megjelenjenek. A találkozás azonban a később bemutatandó pásztói példa alapján talán nem is vált volna a rend előnyére.

Látható, hogy a sikertelen visszatérési kísérletekben a tényezők megléte ugyan más tényezők hiánya és megint mások kifejezetten ellentétes hatása eredményezte a kudarcot. A következőkben bemutatok sikeres kísérleteket történetéből majd, hogy e tényezők közül melyeknek pozitív szerepére van szükség, és melyek kevésbé lényegesek a siker érdekében. Az öt visszaállított apátság történetét időrendben, a visszaállító külföldi apátságok szerint és a modell tényezőinek rendező elvével tárgyalom.

A sikeres kísérletek nagyjából az apátságot címként viselő világi papoktól indultak, de két további tényező, a király és a külföldi konvent valamilyen módon mindig szerepelt bennük. Héderváry János scopiai püspök, zirci apát volt az

⁵⁴ Békefi R.: i. m. 1894. 61.

első, aki a Ciszterci Rend javára lemondott az apátságáról. Bizonyára Malachias Rosenthal pozsonyi próbálkozása volt az, elindította az elhatározás felé. A „helyi egyházi vezetés” képviselője, Hoffmann Pál veszprémi püspök felhívta a figyelmet az ügy egyházjogi és gyakorlati nehézségeire: az apátságot csak a király adományozhatja, a török határ pedig túl közel van ahhoz, hogy békés szerzetesi életet élhessenek Zircen. Az ötletet magát azonban üdvözlötte. Héderváry így a megfelelő egyeztetések után 1659. október 20-án Matthaeus Kollweis lilienfeldi apátnak, mint a rend ausztriai és magyarországi prokurátorának megbízottja előtt lemondott a rend javára a zirci apátságról.

Mivel Zirc pusztatelepülés volt, Ujfalussy 1666-ban Pápán vásárolt házat, és onnan kezdte meg harcát a birtokok visszaszerzése érdekében. A zirci apátság régi birtokai ugyanis részben török területen feküdtek, de a többi is világi kézen volt: több Palota várához kapcsolódott, másokat a Thury-család tartott a tulajdonában.

Kollweiss egy évvel Ujfalussy halála után újabb magyar apátság életre keltesére tett kísérletet mint ezzel megbízott. Esterházy Pál ugyanis, aki 1676-ban megvette a kamarától a borsmonostori apátság régi birtokait, Mariazellbe tartva Lilienfeldben szállt meg, ahogyan azt máskor is tette zarándokútjain. Az apát a herceg Mária-tiszteletére hivatkozva megkérte, hogy Borsmonostort adja vissza az eredeti rendeltetésének. Esterházy hajlandó is volt: magát Borsmonostort és tartozékait a rendnek adományozza, ha az cserébe lemond a korábban hozzá tartozó többi birtokról. Kollweiss Jean Petit citeaux-i apáttól engedélyt kért az egyezkedésre, amit meg is kapott, így a Kismartonban lefolytatott tárgyalásokat követően 1680. március 12-én Esterházy kiállította az adománylevelet. Ebben a herceg a királyi, az apát a szentszéki jóváhagyás kieszközlésére is ígéretet tett, amit mindketten sikerrel meg is szereztek.

I. Lipót 1680. március 29-én, XI. Ince 1681. október 19-én állította ki az erről szóló oklevelet. Kollweiss a zirci esettel ellentétben kettős apáti címet vett fel, és három rendtagot telepített Borsmonostorra. Az apátság a töröktől távol feküdt, birtokai egyben maradtak, jogilag tiszta helyzetben voltak, ráadásul Esterházy minden utólagos visszaszerzésnek gátját szabta, a szerzetesek itt nem a birtokügyekkel, hanem a gazdaság irányításával és lelkipásztorkodással kezdtek foglalkozni. 1690-re

felépítették a monostort és a templomot, az utóbbi helyett pedig 1741-1774 között újat emeltek.

Lilienfeld negyvenévi tevékenysége Zirc feltámasztása érdekében azt az eredményt hozta, hogy az apátság szilárd jövedelmi bázist szerzett magának. A szerzetesi közösség újraalapításához azonban további szükség volt. 1701-ben Abraham Wabrizig és Wilhelm Sebastian rendtagok Pápára költöztek. Az apátság régi színhelyének népesítésére a két heinrichau szerzetes sziléziai telepeseket és készpénzt hozott magával. A gyorsan cserélődő szerzetesek 1703-ra elérték, hogy kápolna és még néhány ház épüljön Zircen, de a Rákóczi-szabadságharc minden eredményüket megsemmisítette.⁵⁵ 1710-től kezdve azonban megteremtődtek a megtelepedés helyi feltételei. 1715-1718 között házakat, 1723-ra rezidenciát építettek az ismét telepésekkel érkező ciszterciek, akik 1726-tól végleg elhagyták Pápát, és Zircre költöztek. 1732-re felépült a monostor kápolnával, 1752-ben pedig már az apátsági templom is készen állt. Két évvel korábban a közösség elérte a 12 főt, ezért konventi rangra emelkedett, perjellel az élén.

A szerzetesek, akik között 1740-től már magyarok is voltak, birtokaikon és Zirc környékén lekipásztori teendőket is elláttak, sőt az illető falvak templomait is felépítették vagy felújították.⁵⁶

Velehrad visszaállítása nagy ellenállásba ütközött, elsősorban a „helyi egyházi vezetés”, a „helyi elit” és a „lakosság”, kisebb részben a rivális pálosok részéről. Emellett anyagi téren maga a morva apátság is tartózkodó volt, a helyreállításhoz szánt összegeket mind kölcsönnek tudták be, és visszaszerzésükre törekedtek. Végül soron a Velehrad által felélesztett pásztói és pilisi apátság újjáalakulása részben ment végbe, de az a tény vezetett tovább a magyar ciszterciek későbbi kibontakozására. A jezsuita rend 1773-ban történt feloszlata után ugyanis az iskoláikat a kormányzat más rendek gondjaira kívánta bízni. A terv az volt, hogy a tanítást és

⁵⁵ Zirc története a Rákóczi-szabadságharc alatt: Horváth K.: i. m. 1930. 125-128.; Thaly Kálmán: A zirc-ciszterek adminisztrátora a Rákóczi-korban. Századok 15(1881) 768.; Rainiss Gyula: A ciszterciek a Rákóczi-korban. Századok 15(1881) 155-156.; Badál E.: i. m. 2002. 428-430.; Grüger, H.: i. m. 1982. 60-61.; Alpár L.: i. m. 20.; Lékai L.: i. m. 1982. 12.

⁵⁶ Aggházy Mária: A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. Veszprém, 1937. 15-36.; Badál E.: i. m. 2002. 430-436.; Grüger, K.: i. m. 1982. 34-58., 61-66. 73., 115-124.; Horváth K.: i. m. 1930. 130-145., 169-181.; Alpár L.: i. m. 20., 23.; Lékai L.: i. m. 1982. 12-13.; Békefi R.: i. m. 1896. 28.; Hervay F.: i. m. 1982. 16-17.; Uő.: i. m. 1991. 484-485.; Lövérdy Alajos: A magyarországi ciszterciek működése a lelkészkedés terén. In: Békefi R.: i. m. 1896. 383-432.; Zakar Polikárp: A ciszterciek lekipásztorkodása. In: Ciszterci lelkiség. Eisenstadt, 1982. 118-126., 122.

más társadalmi feladatokat eddig nem végző rendek vegyék át őket, hiszen azok jövedelme eddig az állam szempontjából haszon nélkül folyt el. A tanulmányügyi vegyes bizottság azonban mégsem hívta meg a cisztercieket arra az 1776-os budai tárgyalásra, amely a volt jezsuita iskolák sorsáról volt hivatott dönteni. Method Beitler pásztói előljárót csak az utolsó pillanatban kérték fel a részvételre, mivel éppen Pesten tartózkodott. Itt hirtelen döntés elé állították: rendje átveheti az egri gimnáziumot, ami kettős haszonnal járna. A rendet az a dicsőség érné, hogy előmozdíthatná a közjót, illetve anyagi haszna is származna belőle, mert mentesülne a pásztói és a pilisi apátság évtizedek óta késő felépítésének kötelezettsége alól, Egerben ugyanis kész ingatlanokat kapnának.

Beitler nem léphetett kapcsolatba az apátjával sem, mégis elfogadta az ajánlatot, ugyan hosszú vitákat váltott ki, de végül a döntés visszafordíthatatlannak bizonyult. A végső soron helyesnek, fontosnak bizonyult, a hazai ciszterci életet átalakító döntés tehát nem volt tudatos tervezés eredménye, hanem a körülmények nyomására, hirtelen elhatározásból született a rend és a kormányzat részéről egyaránt. Beitler „ambíciója és romantikus optimizmusa”,⁵⁷ a felvilágosult abszolutizmus oktatás-és egyházpolitikája, valamint a pásztói és pilisi apátságok nehéz anyagi helyzete kellett ahhoz, hogy a rend Magyarországon a tanítás felé forduljon.⁵⁸ Ez hozta meg a rend számára a várva várt sikert, a XIX. századi fellendülést.

A XVIII. század során azonban a ciszterciek újabb sikeres visszatérési kísérletet tudhattak magukénak. Annyi kudarc után a rend végül 1734-ben visszakapta a szentgotthárdi apátságot. 1732-ben Andronicus Pernot citeaux-i apát Robert Leeb heiligenkreuzi apátot felszólította, hogy tegyen meg mindent az apátság megszerzéséért. Cserébe atyaapáti jogokat adott neki Szentgotthárd felett, elvéve azt a reini apátságtól.

Leeb kora legsikeresebb ausztriai ciszterci apátja volt, aki nagy műveltségével, kiváló művészeti érzékével és építési kedvével a Heiligenkreuzban összegyűlt művészeti és gazdasági potenciál levezetésére akarta megszerezni a magyar javadalmat. Persze a további gazdagodás vágya is vezérelhette, hiszen Szentgotthárd már korábban is nagy jövedelme miatt volt annyi harcnak kitéve. Ennek megfelelő-

⁵⁷ Csizmadia Placid: A magyar szerzetesek és a szerzetestanári hivatás. In: Ciszterci lelkiesség, i. m. 84-100., 84.

⁵⁸ Uo. i. m. 84-86.

en Leeb bőkezűségével ért el sikert: a korábbi, a jogokat beadványokban bizonygató módszert ugyanis kiegészítette egy visszautasíthatatlan ajánlattal: százezer forintot fizetett be(nagy összegnek számított) a Cassa Parochorumba, és vállalta az apátság és a környező plébániák felépítését kizárólag a saját erejéből, állami támogatás nélkül. Mivel emellett még a jezsuiták követeléseit is le tudta szerelni egy megfelelő összeg lefizetésével, az uralkodó a Csáky Imre érsek halálával ismét megüresedett javadalmat 1734 júliusában Leebnek adományozta. A kinevező okirat már kifejezetten a két apátság egyesítéséről beszél, a mindenkori heiligenkreuz-szentgotthárdi apátnak. Közvetlen kegyura a király lett. A vállaltak fejében ezen felül Leeb jogot kapott ciszterciek letelepítésére is.

Az apát élt is ezzel a jogával, és nemcsak szerzeteseket küldött még 1734 folyamán, hanem építkezésbe is fogott. Az 50-es években elkészültek a gazdasági épületek és a kolostor, 1779-ben felszentelték az új templomot. A cisztercieknek a szomszédos plébániatemplomok felújítására volt gondjuk, amelyekbe szerzetes lelkipászorokat rendeltek. A Szentgyörgyi Adolf győri püspökkel 1740-ben kötött szerződés tanúsága szerint pedig Leeb a „helyi egyházi vezetéssel” is jó viszonyt táplált.

Zircen ezzel szinte sikeresen, Pilisen részben sikeresen (bár az apátság helyszínének visszaszerzése nélkül), Pásztón pedig kvázi teljesen sikertelenül éltek. Ennek oka pedig az volt, hogy az olyan helyeken, ahol a rend csak a birtokok megszerzési jogát kapta meg, azok tényleges megszerzése továbbra is feladat maradt, amit tehát így további tényezők befolyásoltak.

A ciszterciek egykori apátságainak javai világi kézre kerültek, és itt részben elenyésztek, más egyházi intézmények, rendek birtokába jutottak vagy a király által kinevezett címzetes apátok kezelték őket. Ezek közül mindössze az első és az utolsó esetben számíthatott a Ciszterci Rend a visszaszerzésre: egyházi intézmények és rendek többé nem mondtak le az egyszer már megkapott javakról. A birtok nem lehetett működő egyházi intézmény kezén. De a birtokok visszaadása világiak esetében is ritkaságszámba ment: gyakorlatilag csak a hódolt területekhez annak idején nem tartozó, ezért rendezettebb jogi viszonyokkal rendelkező területeken jött szóba. A rend visszatérésével kapcsolatos legfőbb nehézséget, a birtokokat ténylegesen kezükben tartók ellenállása jelentette, ami például az erdélyi ferencesek és domon-

kosok esetében is így volt. Azonban a birtokok tényleges címük alapján jogosult tulajdonosainak minden esetben sikeres visszatérési kísérletet eredményezett. Ezt tekinthetjük első sajátos feltételnek.

A sikeres kísérlethez szükség volt a rend tevékenységére is. A pusztán magyar oldalról megkísérelt visszaállítások, például Pilis XVII. századi, és Bélháromkút felvetett visszaadási kísérlete ugyanis visszhang nélkül maradtak. Fentebb már rámutattam, hogy a Ciszterci Rend szervezetének sajátosságai miatt a rend részéről a aktív fél minden esetben egy külföldi apátság apátja volt. Ők meglehetősen sokszor próbálkoztak rendjük Magyarországra való visszatelepítésével, legtöbbször jogi úton: kérvényekkel.

Rövidtávon ezen kívül egy anyagilag nem támogatott igénylés is sikeres volt: amikor III. Ferdinánd Salix Jánost nevezte ki cikádori apátnak. Ekkor a terület tényleges tulajdonosa -a török – természetesen hajthatatlan volt, jogos igénylő pedig szintén nem akadt (a birtokok egyébként is teljesen összekeveredtek a bátai apátságéival), így az elmondottak alapján a kísérlet kudarcra volt ítélve. Más próbálkozások, például Pázmány Péter ellentétes véleménye, érdektelenség (a tiltakozások tényétől senki nem rettent meg), vagy a rivális rendek akadályozó tevékenysége miatt futottak zátonyra. Ez utóbbi itt egyedül a tényleges birtokosok ellenállása formájában, nem pedig elméleti vagy hatáskörbeli konfliktusok révén bontakozott ki: Szentgotthárd, Szepes és Pornó esetében a jezsuita, Pilis ügyében a pálos rend részéről. Minden megvalósulatlan próbálkozásból hiányzott az apátság átadása a valódi birtokos vagy a cím viselője részéről.

A tulajdonjog tényleges vagy jog szerinti megszerzése valóban útjára indította a sikeres próbálkozásokat. Továbbiakban az illető külföldi apátság szerzeteseket küldött Magyarországra. Azokon a területeken, a birtokok még visszaszerzésre szorultak, általában egy-egy szerzetes kezdett el tevékenykedni. Előbb törekedtek tehát a birtokok visszaszerzésére és az apátság felépítésére, mint a benépesítésére, ami persze csak az atyaapátság még nagyobb anyagi áldozatával lett volna valószínű. Ahogyan azonban Rajeczky Benjamin megállapította, az ilyen módon működő szerzetesek a lakosság szemében mindössze egy idegen földesurat megtestesítő személyeknek tündek, nem egy imádkozó konvent tiszteletre méltó tagjainak. Ezért az ilyen kísérletek nem jártak túl nagy sikerrel, a pilisi és pásztói apátságok nem is

tudtak önálló léthez szükséges feltételeket teremteni. Zirc ebből a szempontból részben kivétel. Itt ugyanis a birtokok egy része nem hódoltsági területeken feküdt, és akárcsak a többi királysági apátságnál, nagyjából egy kézen maradtak. Visszaszerzésük – jogilag rendezettebb helyzetük miatt – csak kisebb nehézségekbe ütközött, mint az előbbi két apátságnál. Zirc területén kívül viszont itt is csak ezeket szerezték vissza.

5. Egyházak jogi szabályozása⁵⁹

A rendek belső működése miatt tartom fontosnak, hogy írjak erről hiszen nemcsak a királynak az uralkodónak voltak törvényei hanem magának a rendnek is volt sajátos regulája törvényei.

Az egyházjog (jus ecclesiasticum) foglalja azoknak a jogszabályoknak, melyek az egyházra, és az egyesekre, mint az egyháznak tagjaira irányadók. A különböző egyházak szerint katolikus, protestáns stb. egyházjogról szól. A katolikus egyházjog szempontjából fontos az egyházjog és a kánonjog közötti különbség, amely az első csak az egyházi ügyekre vonatkozó szabályokat foglalja magába, míg az második polgári ügyekre vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz. Másrészt a kánonjog csak a kánoni törvénytárban foglalt szabályokból áll, míg az egyházjog az egyházi ügyekre vonatkozó valamennyi szabályoknak foglalja, tekintet nélkül arra, vajon azok a kánoni törvénytárban foglalták-e vagy sem.

Az egyházjog forrásai: a szentírás, a zsinati végzések, pápai határozmányok, mint írott, a hagyomány és a szokás mint nem írott források.

II. János Pál pápa 1983. január 25-én hivatalosan kihirdette az új római katolikus Egyházi Törvénykönyvet.

A tételes egyházjogtudomány ágait tárgyuk (az egyházjog, sőt gyakorlatilag az Egyházi Törvénykönyv részei) szerint és ezzel összefüggésben aszerint különböztetjük meg, hogy önálló egészként szokták-e művelni őket. Ezek a főbb ágak:

- 1) az általános szabályok kifejtése;
- 2) az Isten népének szerkezetével foglalkozó ún. egyházi alkotmányjog, melyet egyes szerzők személyi jognak neveznek, mások pedig a hierarchikus szerkezetről

⁵⁹ http://www.szentkoronaradio.com/hit-vallas/2010_03_17_a-kanonjog-nem-a-szeretet-ellentete

szóló részre az alkotmányjog, a személyekről általában és a krisztushívókról szóló részre pedig a személyi jog nevet alkalmazzák;

3) a szerzetesjog, mely az Isten népével kapcsolatos joganyag egy részének önálló egészként művelt területe;

4) a szentségi jog, mely a szentségekkel (és a kultusszal) kapcsolatos alapvető előírásokat tárgyalja;

5) a házasságjog, mely a szentségi jognak nagy gyakorlati jelentőségére való tekintettel önállósult része;

6) a liturgikus jog, mely – szoros értelemben véve – a liturgikus cselekmények végzésének kötelező rítusaival foglalkozik, és gyakran inkább a liturgika, mint az egyház jog keretében nyer kifejtést;

7) az egyházi vagyonjog;

8) a büntetőjog;

9) az eljárásjog, mely anyagának legfőbb részére való tekintettel perjog néven vált ismertté;

10) a közigazgatási jog, mely újabban jelentős önállósulás jeleit mutatja;

11) az egyház tanítói feladatával kapcsolatos jog, melynek külön művelésére az 1983-as Egyházi Törvénykönyv szerkezete ad ösztönzést;

12) a missziós jog, mely az egyház tanítói feladatával foglalkozó jognak és az alkotmányjognak a missziós területekre érvényes sajátos szabályait vizsgálja.

5.1 A magyarországi helyzet⁶⁰

A magyarországi ciszterci apátságok kiváltságos helyzete egyes monostoroknál bizonyos értelemben csak elvben volt veleszületett joga. Az alapítást követően még mindig függtek egyházi, világi, vagy királyi hatalmasságtól, s a függő viszonyból adódó terheket kötelesek voltak viselni. Az apátságok azonban törekedtek a kiváltságok szerzésére, s alattvalóik minél szorosabban történő magukhoz fűzésé-

⁶⁰ http://hu.wikipedia.org/wiki/Szentgotth%C3%A1rldi_ciszterci_ap%C3%A1ts%C3%A1g

re. A kiváltságokat a szentgotthárdi apátság is aprólékosan nyerte el, s az idők múltán seregnyi privilégiummal rendelkeztek, de persze az adhatott mások részéről áskálódásra való okot. A privilégiumok azonkívül nemcsak őket, hanem jobbágyságot is érintettek.

A későbbi királyok lassacskán az egyházi és világi uradalmak népeit is a földesúr bíraskodása alá rendelik, s a 13. századelején a földesúr bíraskodott saját jobbágyságai felett.

A szentgotthárdi apátság II. Andrástól kapott ilyen kiváltságokat. 1214-ben olyan panasszal éltek, hogy megyei tisztviselők kiváltságaik ellenére zargatják őket, ezért András szigorúan járt el az ispán és a viceispán előtt. A pénzváltóknak sem volt szabad az apátság területére betenniük a lábukat, s a pénzváltási teendőket is az apát intézte. Az akkor használt kamarahaszon-féle jövedelem szerzése a kamaraispán feladata volt, de a ciszterciek ezt a saját területükön maguk intézték.

Birtok ügyekkel kapcsolatban 1268 körül a nagykáptalanon határbevallást tett az apát, hogy igazolja az apátság kiterjedését.

Kasche Miklós apátsága alatt elnyerte végleges képét az apátság. Bonaparte Napóleon magyarországi hadjárata alkalmával megszállta az apátságot, de a marhavész, árvíz, jégeső és más terhek a háborút követően is pusztították az apátsági vagyont.

Seidemann Xavér volt a heiligenkreuzi korszak első apátja, aki Magyarországon született, kormányzása alatt virágkorát élte e korszakban az apátság. Utódja, Komáromy Ödön alatt a Mária-kápolnában új kövezetet és padokat készíttettek, és a régi tönkrement berendezést is lecserélték.

Az újjáépített létesítmények sorra kezdtek önállósulni, hazai egyházi intézményekbe olvadni. Szentgotthárd és Heiligenkreuz együttese viszont továbbra is fennmaradt, ezért sokan támadták.

1867 után minden eddiginél szigorúbban kezdődött meg az elhatárolás az osztrák intézményektől, de mivel az apát magyar volt, így magyar oldalról kevés volt az rivális a Heiligenkreuzzal való közösségnek. Mikor 1877-ben Komáromy meghalt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter már határozottan állást foglalt a Heiligenkreuztól való elválasztás mellett. 1878. november 4-én a Zirc–Pilis–Pásztói apátságához csatolták Szentgotthárdot adományképpen

a bajai főgimnáziummal együtt. A rendelkezést a Szentszék december 18-án hagyta jóvá. A szerzetesek többsége ezután átköltözött Heiligenkreuzba, de mindig maradt bizonyos fokú szerzetesi jelenlét Szentgotthárdon. Többek közt az 1895-ben alapított Vörösmarty Mihály Gimnáziumban is tanítottak.

1918-ban tervek születtek a magyarországi szlovén autonómia létrehozását illetően, a *Szlovenszka krajina* akarta adni. Ennek a területnek az önállósága is felmerült. A programot vezető Klekl József azt szerette volna, ha ciszterciek hajdani Szentgotthárd környéki birtokai –mára többségében magyarok és németek élnek, de valamikor voltak szlovének is – is belekerülnének és a krajina részét képeznék. Az 1919-es Mura köztársaság (bár nem volt szervezett államalakulat) is dédelgette ezt a tervet, hogy határát Rábagyarmatig tolja ki.

A szerzetesi élet teljesen 1945 után szűnt meg Szentgotthárdon. 1950-ben a kommunista diktatúra kezdetén elvették a szerzetesektől az apátsági épületet, amely ma a polgármesteri hivatalnak ad otthont. Az 1956-os forradalom leverése után a kommunisták legfőbb ellenfelüknek a magyarországi keresztény egyházakat tekintették.

A ciszterciek mindenütt ott hagyták emlékeiket, így a város és a vidék történelmének alakulásában is jelentős szerepet játszottak.

1945-ben a zirci apátságtól kárpótlás nélkül elvették birtokait, amelyek addig a gimnáziumok fenntartását szolgálták, 1948-ban államosították az ország minden iskoláját, 1950-ben pedig a kommunista diktatúra betiltotta a rend minden működését. A zirci apátságot is át kellett adni az államnak. Endrédy Vendel apátot 1950-ben letartóztatták, megkínozták és 14 évre elítélték. 1956-ban szabadult. A rendtagok elvesztették otthonukat, foglalkozásukat, legtöbbjüknek lelkipásztori munkakört sem engedélyezett az állam. Negyven éven át szigorúan tiltottak és akadályoztak minden személyi utánpótlást. 1946 és 1949 között 11 magyar ciszterci vándorolt ki Amerikába. Később még többen is csatlakoztak hozzájuk. 1956-ban részt vettek a dallasi katolikus egyetem alapításában és több tanszék betöltésében. 1964-ben az egyetem közelében új apátságot és közép fokú iskolát állítottak fel. Itthon 'Sigmond Lóránt noviciusmester és megbízott apáti "provizor" a feloszlítás és elnyomás első évtizedében néhány fiatalban élesztette és ébren tartotta a szerzetesi hivatást. 1961-ben azonban őt is letartóztatták és elítélték. A rendtagok közül

csaknem negyvenen szenvedtek hosszabb-rövidebb időre internáló táborban vagy börtönben szabadságvesztést, mert ciszterci életük folytatása érdekében külföldre akartak távozni, mert az ifjúságot nem marxista ideológia szerint, hanem keresztény szellemben nevelték és fiatalokat szerzeteséletre akartak kiképezni.⁶¹

1987-ben szentszéki kinevezés alapján Kerekes Károlyt a tiroli Stams-i apátságban zirci apáttá avatták. 1989-ben a Zirci Kongregáció ismét államilag elismert intézmény lett. Az első néhány szerzetes 1990 elején térhetett vissza Zircre. Nyugdíjas korú, idős rendtagokkal és néhány növendékkel kellett mindent újra kezdeni. 1993-ban a pécsi, 1994-ben a székesfehérvári, 1997-ben a budai és az egri gimnázium a rend tulajdonába és ciszterci irányítás alá került. Túlnyomórészt világi tanárok oktatnak a mai napig is.

1989-ben ugyan megindult az új noviciátus, de a rendi növendékek kiképzése 6-10 évet vesz igénybe, és ezért csak lassan tudnak bekapcsolódni az oktató és nevelő munkába. 1996-ban, majd ismét 2002-ben a rendtagok Zakar Polikárpot, aki korábban tíz évig az egész rend generális apátja volt, választották meg apátjuknak, illetve főapátnak. 2011-ben az 1990 óta belépett, fiatal ciszterci generáció közül választotta meg új apátját, Dékány Sixtust az apátság közössége. A magyarországi ciszterciek létszáma 2011 januárjában 29 örökfogadalmas, ebből tizennégy fiatal, 44 év alatti, a többi mind 75 feletti, a növendékek száma 3.⁶²

5.1.1 A kommunista időszak alatti szerzetesi jogfosztottság, és a kárpótlási törvények

A kommunista államhatalom uralkodása alatt, 1950-től⁶³ jogszabályt is alkotott a szerzetesrendekről, amelyek a ciszterci rend tagjaira éppúgy vonatkoztak. A legutolsó ilyen tárgyú törvényerejű rendelet⁶⁴ szerint a Magyarországon működő női és férfi szerzetesrend akkor bír jogi személyiséggel, ha a művelődési miniszter nyilvántartásba veszi, ebből is látszik, hogy az akkori állam a művelődési tárgykörbe sorolta a rendeket. A bejelentéshez a székhely, a képviselő megjelölésén csatolni

⁶¹ www.ocist.hu

⁶² www.ocist.hu

⁶³ szerzetesrendek működési engedélyéről szóló 1950. évi 34. törvényerejű rendelet

⁶⁴ 1989. évi 17. törvényerejű rendelet a szerzetesrendek működéséről

kellett az illetékes egyházi szerv nyilatkozatát, hogy a szerzetesrend az egyház szabálya szerint megalakult, a belső autonómia szerinti rendben létrejött. A törvényerejű rendelet hatálybalépésekor engedélyezett szerzetesrendként működő alábbi szerzetesrendek nyilvántartásba vételéről gondoskodott hivatalból a művelődési miniszter: a Magyar Bencés Kongregáció, a Kegyes Tanítórend Magyar Tartománya, Szent Ferenc Rendjének Magyar Tartománya, a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek és a Magyarok Nagyasszonya Társaság Női Betegápoló Szerzetesrend. Ebből nyilvánvaló, hogy a ciszterek nem voltak részei a felsorolásnak.

A törvényi szintű rendezés célja volt, hogy elősegítse az egyházak működését (a szükséges elhelyezés, infrastruktúra biztosításával, egyúttal az egyházaknak okozott jogsérelmek bizonyos mértékű orvoslását is meg akarta valósítani.)

A tulajdoni rendezésnek úgy kellett megtörténnie, hogy az minél kevesebb új jogsérelmet okozzon, hiszen a volt egyházi intézményekben valamilyen más feladatot ellátó szerv általában már működött. Részben ezért, részben a társadalmi változásokra és az egyházi igényekre figyelemmel nem volt megoldható az összes volt egyházi ingatlan egyházi tulajdonba adása, ezekben az esetekben pénzbeli megváltást vagy cserealapot írtak elő. A volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló törvényben tehát két ellentmondó igényt volt szükséges törvényi szinten összeegyeztetni: egyrészt az egyházak igazságkeresését, ami a jogszerű állapot azonnali visszaállítását, a tulajdonukban volt, kártalanítás nélkül állami tulajdonba került, elkobzott ingatlanok visszaadását jelentette, másrészt az állam akkori szegényes lehetőségeit. A törvényalkotók elismerték a nyilvánvalót: az egyházakkal szemben a pártállam jogtalanságot követett el.

Problémát jelent a rendezés során a fokozatosságot megvalósító szabályozás, amely mind az egyház, mind az ingatlan akkori tulajdonosa, kezelője, használója érdekét szolgálta, hiszen - mint említettem - a legtöbb ilyen épületben valamilyen közintézmény működött. Olyan jogi megoldás volt indokolt, ami nem hozza most hátrányos helyzetbe az egyházat, a lakosságot, és egyúttal figyelembe veszi, hogy a rendek és az egyház idővel fokozatosan vissza fog erősödni.

Egyértelművé kellett tenni, hogy melyek azok az ingatlanok, amelyek az egyházaknak - bár későbbi időpontban is - át lesznek adva.

A törvény egy évet adott, hogy melyik ingatlanok lesznek a tízéves időszakban átadva, ezt követően csak pénzbeli kárpótlásra van mód.

A törvény leglényegesebb rendelkezései a következők:

- 1) Az egyház által igényelt, egykor tulajdonában volt - vagy helyette más megfelelő - állami vagy önkormányzati tulajdonú ingatlant lehetőleg természetben és az érdekeltek közvetlen megegyezésével kell a volt tulajdonos egyház tulajdonába és használatába adni.
- 2) Kivételesen pénzbeli kártalanítás adható az ingatlanszerzésre, vagy a nem állami, önkormányzati tulajdonú ingatlan az egyház részére való átadás érdekében kisajátítható.
- 3) Végző soron az Országgyűlés alakítja a rendezés lehetőségeit, ütemét a pénzügyi feltételek meghatározásával.
- 4) Minthogy az egyházi igények természetben való kielégítésének alapját az állami és az önkormányzati tulajdonban levő ingatlanok alkotják, garanciális kérdés volt ezekre az ingatlanokra az elidegenítési és terhelési tilalom elrendelése.
- 5) A már említett gazdasági autonómia és a folyamatos működés anyagi feltételeinek biztosítása érdekében a természetben vissza nem juttatott ingatlanokért - ideértve valamennyi, 1948. január 1-je után kártalanítás nélkül állami tulajdonba vett ingatlant - a Kormány és az egyház részleges kárpótlás fizetésében állapodhatott meg.

A törvény hatálya azokra a beépített ingatlanokra terjed ki, amelyeket az egyház hitéleti, oktatási, egészségügyi, szociális, kulturális célra használt, és amelyek 1948. január 1-je után kerültek kártalanítás nélkül állami tulajdonba. Nem kerülnek tehát az egyház részére átadásra a termőföldek, gazdasági létesítmények és más olyan vagyontárgyak, amelyek az egyház jövedelemszerzését szolgálták. A szerzetesrendek közül a ciszttereket ez a rendelkezés hátrányosan érintette, hiszen tevékenységük nagymértékben a termelő munkán alapult, de az akkorra már teljes újjászerveződést igénylő szerzetesrendek akkori állapotukban nem is tudtak volna érdemben mit kezdeni jövedelemszerző jószágokkal.

A törvény az 1948. január 1-je - a "fordulat éve" - után kártalanítás nélkül állami tulajdonba került ingatlanokra vonatkozik. Így hatálya alá tartoznak az iskolák államosítása (1948: XXXIII. tv.), az alapítványok megszüntetése (1949: 2. tvr.), a megszünt szerzetesrendek ingatlanainak állami tulajdonba kerülése (1950: 34. tvr.), az egyes házingatlanok állami tulajdonba vétele (1952: 4. tvr.), az ún. közérdekű igénybevétel alapján (jogsabályi felhatalmazás nélkül) és a nem szabad meg-

állapodáson alapuló iskola-felajánlások következtében állami tulajdonba került ingatlanok is. Látható, hogy a kommunista államhatalom, ügyelve a jogszerűség látzatára, hány jogszabályon keresztül fosztotta meg módszeresen az egyházat és a szerzetesrendeket.

Világos volt, hogy az egyház, szerzetesrend és az adott település lakosságának egyaránt megoldást kell megkeresni, hogy az egyházi működése fejlődhessen. Ez a világnézetileg erősen különbség közösségekben nem könnyű feladat, már-csak a szűkös gazdasági lehetőségek miatt sem. Meghatározó jelentőségű ezért az érdekelték előítélet nélküli, együttműködése. Az együttműködés primán megvalósult Zirc város lakossága és a ciszterek között.

Problémás volt a jogszabály kitétele, amely az "egyház tényleges tevékenysége szerint szükséges mértékben" állapította meg a kártalanítást, hiszen az egyházak ügyeibe az állam, a helyi önkormányzatot is, nem avatkozhat be, nem tudja vizsgálni, a működtetését.

Az ingatlanátadásra teljes szabályokat nem lehetett meghatározni, ezért megfelelő rendszer kialakítása volt szükséges. Erre szolgált az érdekelt egyház és a Kormány egyenlő számú képviselőiből alakuló bizottság, amely elbírálta az igényeket, és javaslatot tett a Kormánynak, hogy tízéves időszakra ütemezve mely ingatlanokat adjanak át.

A Kormány a bizottság által átadásra javasolt ingatlanok jegyzékén változtathatott, abból elhagyhatott, abba a nem támogatott igényekből felvehetett.

A jóváhagyott átadási jegyzék későbbi kiegészítésének kivételes lehetősége figyelemmel volt az akkor még nem pontosan felmérhető későbbi változásokra, és nem kényszerítette az egyházat a "mindent most kell igényelni" elv érvényesítésére.

Minthogy a jegyzék hosszabb időszakra határozta meg előre az átvétel idejét, az egyes ingatlanokra vonatkozóan az egyháznak külön - a tárgyévet megelőző év március 31-ig - kellett bejelentenie, hogy készen áll az átvételre, az ehhez szükséges feltételek nála megvannak. Erre azért is szükség volt, mert a használonak is fel kellett készülnie az átadásra, valamint a megoldáshoz gyakran költségvetési támogatás is kellett, és az erre vonatkozó igényt az éves költségvetési törvényjavaslatban terjeszti a Kormány az Országgyűlés elé.

Az ingatlan jelenlegi tulajdonosának, kezelőjének, használójának kártalanításáról olyan módon rendelkezett a jogszabály, hogy az ingatlanátadás nekik a lehető legkevesebb hátrányt okozza (az új igazságtalanság lehető elkerülése volt a cél), de figyelemmel volt arra, hogy az ország nehéz gazdasági-pénzügyi helyzetében is ki kell elégíteni az indokolt egyházi igényeket. A kártalanítás mértékére nézve alapelv volt a jelenlegi használó (közintézmény) megfelelő elhelyezése. Erről azonban lehetőség szerint magának a jelenlegi tulajdonosnak, kezelőnek kellett gondoskodnia, végső soron a szükséges kártalanítást az állami vagyontól kellett fedezni. A kártalanítási döntés meghozatalánál (ki, miként vegyen részt pl. az elhelyezés megoldásában, a költségek fedezésében) az előzetes eljárásban született megállapodásokat, megismert lehetőségeket figyelembe kell venni, illetőleg a kisajátítási kártalanítás szabályait (pl. a cserehelyiség megfelelősége) kell alkalmazni.

A kártalanítás egyébként a kisajátítási kártalanításra vonatkozó rendelkezések szerint történt, tehát a helyi önkormányzat a tulajdonában lévő ingatlanért a tulajdon elvonásakor teljes, feltétlen és azonnali kártalanításra volt jogosult. Az állami tulajdonú ingatlan kezelőjének a kezelői jogért járó kártalanítása azonban korlátozott volt.

Az egyház igénybejelentését a művelődési és közoktatási miniszter záradékolta, és egyúttal megkereste az illetékes földhivatalt, hogy az elidegenítési és terhelési tilalomnak az ingatlan-nyilvántartásba való bejegyzése iránt intézkedjék.

Az egyház és a helyi önkormányzat (korábban tanács), az ingatlan kezelője közvetlenül is megállapodhatott az ingatlanátadásról. Ez a lehetőség nagy szerepet játszhat az egyházak működési feltételeinek rendezésében az előzetes felmérések szerint nagyszámú az ingatlanigény, és közülük sok az olyan helyi jelentőségű, amit könnyebben rendezni lehet közvetlen megállapodással (pl. egyházi alkalmazottak szolgálati lakása, iskola, templomkert). Az ilyen megállapodásnak része lehet az ingatlanhasználatra vonatkozó megegyezés is (pl. középiskola esetén a városban lakók számára a beiskolázási arány megállapítása). Az ingatlanátadásról a rendelkezni jogosult képviselőtestület döntött, a szükséges érdekegyeztetések (pl. iskola esetén a szülőkkel, nevelőtestülettel), illetve a lakossági vélemény megismerése után.

A jogszabályt 1997-ben módosították az addigi tapasztalatok alapján.

Megjelent az a lehetőség, hogyha az egyház kívánja, akkor az általa nem természetben kért, számára át nem adott vagy más ingatlan átadásával, illetőleg vásárlásra adott kártalanítással nem rendezett ingatlanokra vonatkozó igénye járadék forrása legyen, ami hosszú távon biztos, kiszámítható bevételt jelent.

Az új szabályok szerint a Kormány nem 10 éves időszakra, tehát 2001-ig, hanem 2011-ig terjedő időre hagyta jóvá az egyháznak átadásra kerülő ingatlanok jegyzékét. Ezzel a végrehajtás teljes időszaka 20 évre nőtt.

Törvényben hirdették ki a Magyar Köztársaság és az Apostoli Szentsek között a Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdésről 1997. június 20-án Vatikánvárosban aláírt Megállapodás kihirdetéséről szóló egyezményt. A dokumentumon Horn Gyula és Angelo Sodano bíboros aláírása szerepel.

A jogszabály alapján az Egyház az általa fenntartott közoktatási intézmények után (óvodák, általános és középiskolák, diákotthonok) ugyanolyan szintű pénzügyi támogatásban részesül, mint a hasonló intézményeket működtető állami és önkormányzati fenntartó.

Az Egyház kulturális öröksége, ezen belül az egyházi levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban és más gyűjteményekben őrzött értékek és dokumentumok a magyar kulturális örökség egészének fontos részét képezik. Az Egyház és a magyar Állam vállalja, hogy együttműködik ezen örökség megőrzésében, gyarapításában és közhasználatának biztosításában. A ciszterek zirci könyvtárája például a Széchényi István Könyvtár része.

A zirci apátság és arborétum, amelyet az elmúlt időszakban felújítottak, ennek az együttműködésnek az alapjain valósult meg.

A Kormány újabb döntésével⁶⁵ 2012-ben újabb alatti ingatlan került vissza a rend birtokába. Az egyik legutóbbi, az egyház és a szerzetesrendek kárpótlását, illetve részükre vagyonátruházást előíró jogszabály a 2012. évi CXIV. törvény, amely úgy rendelkezik, hogy az állam tulajdonában lévő Pécs, Apáca utca 4. szám alatti ingatlan (hrsz.: Pécs 18373) ingyenesen a Zirci Ciszterci Apátság tulajdonába

⁶⁵ 1264/2012. (VII. 26.) Korm. határozata

kerüljön oktatási, kulturális, szociális és hitéleti célokra, azzal a feltétellel, hogy a Zirci Ciszterci Apátság az ingatlant terhelő kötelezettségeket teljes körűen átvállalja. A tulajdonváltás ingatlan-nyilvántartásba történő bejegyzésére alkalmas szerződést az állam nevében a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. köti meg. A ciszterci apátság hétszázmillió forintos felújítása a 90-es években kezdődött, miután 1993-ban az egyházi kárpótlás nevében megkapták az apátsági épület tulajdonjogát, de a renoválás 2010 után kapott igazi lendületet. Ezt követően újult meg a díszkert, az apátság homlokzata, és épült fel a látogatóközpont. A komplexum ünnepélyes felszentelését követően a zirci arborétumot is visszaadja az apátságnak az állam, a könyvtárat az Országos Széchényi Könyvtár részeként működtetik.

5.2 Intézmények

Néhány intézmény, ami a rend tulajdonába és ciszterci irányítás alá került. A kárpótlást követően.

5.2.1 Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium

A gimnázium megalapítása, ötlete és kivitelezése teljes egészében Békefi Remig zirci apát munkásságának gyümölcse. A gimnázium a második világháború idejére Magyarország legjobb gimnáziuma lett, évente közel száz diákot bocsátott ki falai közül. A háború azonban nagyon tönkretette az épületet, több bombatalálat érte, és sajnos a felszerelések is nagy mértékű károkat szenvedtek.

1948-ban államosították az egyházi iskolákat, így megszakadt az oktatásban elért remek sorozat.

Továbbra is élt azonban az intézményben a ciszterci szellem. A rendszerváltással bekövetkező változások körülményei közepette megnyílt a valamikori egyházi iskolák visszaigénylésének lehetősége és a Ciszterci Rend, illetve dr. Kerekes Károly zirci apát megragadva az esélyt - más jeles iskolái mellett - kérte budai gimnáziumának visszaadását is.

5.2.2 Gárdonyi Géza Ciszterci Gimnázium

A gimnázium Eger legrégebbi és legnagyobb iskolája. 1948-tól 1959-ig tanítóképző működött az intézményben, majd 1959-től 1997-ig négyosztályos állami gimnáziumi és szakközépiskolai oktatás folyt.

1997. szeptember 1-jétől, majdnem 50 évvel a felekezeti iskolák államosítása után ismét a Ciszterci Rend Zirci Apátsága az iskola fenntartója. Az intézményben katolikus, keresztény szellemű gimnáziumi és szakközépiskolai oktatás folyik. Eger város történelmi, szellemi öröksége a hit, a szeretet, a tudás és a művelődés irányába jelöli ki az utat a diákok számára.

2002. augusztus 15-én a Zirci Főapát összevonta a gimnáziumot a Szent Erzsébet leánykollégiummal.

6. Összefoglalás

Az első fejezetben a ciszterci szerzetesrend intézményrendszerével és fejlődésével foglalkoztam. Itt bemutatam a szerzetesrend lelkiségét Magyarországon és egy működő uradalmat.

A második fejezetben a rend gazdálkodását és birtokigazgatását mutattam be. Hogyan művelték a földet, hogyan kereskedtek és hogyan tartották fent magukat külső segítséggel.

A harmadik rész a rend Magyarországra való visszatéréséről szól. Itt nagy szerepet játszott a királyi kegy megszerzése, hiszen ennek köszönhetően tudtak birtokokat és területeket szerezni.

A negyedik részben a jogi szabályozás volt a fő témakör, ahol kiderült, hogy a kommunista időszak alatt szinte mindent elvettek a rendtől. Azonban a kártalanításból sikerült vissza kapniuk a földet és intézményt egyaránt.

Összefoglalva, a Ciszterci Rend visszatérése valóban sajátos alosa a magyarországi szerzetesség újjáéledésének. A ciszterciek csak az egykori birtokok megszerzési jogát kapták meg – a tapasztalatom szerint kizárólag a világiak vagy a király kezében lévő birtokok visszaszerzésére nyílt lehetőség, az egykori királysági területen fekvő és rendezett jogviszonyokkal bíró területeken. A birtokok visszaadásán kívül szükség volt néhány külföldi apátság tevékenységére is, a magyar cím birtokában munkálkodott a megélhetés megteremtésén, néha talán csak a maga hasznára, néha őszinte szándékkal.⁶⁶

Szakdolgozatom készítése során lehetőségem nyílt, hogy eljussak a Zirci apátságba, ahol idős és fiatal szerzetesekkel tudtam beszélni a mostani helyzetükről, megnézhettem hol és milyen körülmények között élnek, elmélkednek. Betekintést nyerhettem a könyvtárba. A Múzeumba és megnézhettem a templomot. A látogató-

⁶⁶ Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 258. 321.; Rajeczky B.: i. m. 15.; Badál E.: i. m. 1994. 33.; Horváth K.: i. m. 1930. 111-112.; Békefi R.: Pilis II. i. m. 106.; Békefi R.: i. m. 1898. 151.; ill. fentebb a 75. jegyzetben idézett irodalmat Velehrad anyagi áldozatával kapcsolatban. Zircel kapcsolatban ugyanez: Mussbacher, N.: i. m. 1982. 34-41.; Grüger, H.: i. m. 1982. 55-58., 118-119.; Hervay-Legeza-Szacsvay. i. m. 32. Szentgotthárdnál: Zlinszky J.: i. m. 135.

som által egy jobb személetet nyertem, amivel, nyitottabb szemmel láthatok bele a ciszterci rend életébe, múltjába és jelenébe. Történelmük ismeretében, én úgy gondolom, mindig ott volt a remény és az Isteni gondviselésbe vetett hitük és bizalmuk, miszerint nem hagyja el Őket a Teremtő Istenük.

A rend jelenleg is működik, tevékenykedik. Vannak birtokaik, melyeket gondoznak, és rendben tartják templomaikat, iskoláikat. Úgy gondolom, dolgozatomban adtam a rendre egy megvilágítást egyházi nézőpontból. Fontos, hogy a világ is tisztán belelásson a szerzetesek életébe. Ugyanis csak közösen tudunk munkálkodni egy szebb jövőért.

Készítette:

Székesfehérvár 2013. november 07.

Györök Balázs

7. Felhasznált irodalom

Szent Benedek Regulája. Bp., 1995

Hervay Ferenc L. (1984): Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 83.

Györffy Gy. (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Geographia, Bp., 280.

Hervay Ferenc L. (1999): A premontreiek és majki prépostságuk. In: Majk és Grosbois (Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak). Oroszlány.

Békefi R. (1898): A pásztói apátság története. I. Bp.

Lékai L. (1991): A ciszterciek. Eszmény és valóság. Bp.

Lehmann, R. (1941): Urkundenbuch des Klosters Dobrilugk. Leipzig.

Szőke S. – Mészárosné Fodor K. (1996): Dombóvár. Dombóvár.

Székely O. (1943): A ciszterci apácák Magyarországon. In: A Ciszterci Rend budapesti Szent Imre-gimnáziumának évkönyve az 1941-42. iskolai évről. Bp.

Lakatos D. (1911): A topuskói ciszterci apátság története. Bp.

Korai Magyar Történeti Lexikon. Szerk. Kristó Gy. (1998). Bp.

Pesty F. (1880): Az eltűnt régi vármegyék. II. Bp.

Kristó Gy. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp.

Ortvay T. (1892): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. Bp.

Kristó Gy. (1998): Magyarország története. Bp.

Reizner J. (1893): A gróf Esterházy család pápai levéltára. Történelmi Tár.

Ferenczi L. (2004): A ciszterci kolostorok malmainak topográfiája. Diplomamunka. ELTE Közép- és Kora-újkori Régészet Tsz. Bp.

- Kristó Gy. (1969):** A locsmánci várispánság felbomlása. Soproni Szemle
- Mályusz E. (1953):** A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp.
- Kubinyi A. (2000):** Városok, mezővárosok és központi helyek az Alföldön és az Alföld szélén. In: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged
- Holub J. (1963):** Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg
- Tringli I. (2001):** A magyar szokásjog a malomépítésről. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Bp.
- Kalász E. (1932):** A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp.
- Platt, C. (1969):** The Monastic Grange in Medieval England. London
- Rückert, P. (1997):** Die Bedeutung Maulbronns für die Siedlungsgenese zwischen Stromberg und Schwarzwald im Mittelalter. In: Zur 850 Jährigen Geschichte des Zisterzienserklosters. Hrsg. Andermann, Kurt et al. Maulbronn. Stuttgart
- Schlegel, G. (1980):** Das Zisterzienserkloster Dargun. 1172-1552. Studien zur Katholischen Bistums- und Klostergeschichte. Leipzig
- Picart, N. (1994):** Le domaine de Preully. In: L'espace cistercien. Szerk. Léon Pressouyre. Paris
- Ribbe, W. (1980):** Die Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser. In: Die Zisterzienser Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit. Hrsg. Elm, Kaspar. Köln
- Györffy Gy. (1998):** Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Bp.
- Kovács I. (1910):** A borsmonostori apátság története. Sopron
- Békefi R. (1902):** Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon? Bp.
- Hervay F. L. - Legeza L. - Szacsuvay P. (1997):** Ciszterciek. Bp.

Molnár A. (2006): A bátai apátság és népei a török korban. Bp.

Vanyó Tihamér A. (1986): A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611-1786. Bp.

Várszegi A. (1990): Pázmány Péter és a magyar bencések. In: Az Úr szolgálatának iskolája 1939-1989. A gimnázium tanárainak tanulmányaiból. Szerk. Borián Előd. Pannonhalma

Thaly K. (1881): A zirc-ciszterek adminisztrátora a Rákóczi-korban. Századok.

Aggházy M. (2002): A zirci apátság templomépítkezései a XVIII. században. Veszprém

Lővárdy A. (1896): A magyarországi ciszterciek működése a lelkészkedés terén. In: Békefi R.: i. m.

Zakar P. (1982): A ciszterciek lekipásztorkodása. In: Ciszterci lelkiség. Eisenstadt

Csizmadia P.: A magyar szerzetesek és a szerzetestanári hivatás. In: Ciszterci lelkiség, i. m. 84-100

Hermann E. (1973): A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München

Internetes hivatkozások

http://www.szentkoronaradio.com/hit-vallas/2010_03_17_a-kanonjog-nem-a-szeretet-ellentete

www.szeporszag.hu

www.wikipedia.hu

www.ocist.hu

8. Mellékletek

I. melléklet: Római katolikusok száma 1920-ban

II. melléklet: Katolikus egyházkormányzat 1945-1982

III. melléklet: Korlátolt forgalmú birtokok 1928-ban

IV. melléklet: Előszállás kül- (1:4000) belterület (1:2000) földmérési alaptérképek

V. melléklet: Zirczi kataszteri térkép

VI. melléklet: Könyvtári kutatómunka fénykép

VII. melléklet: Ciszter szerzetesi viselet